

1 Yachaykundawan ruraykuna

Urin Qichwa Chanka

Ciclo VII

Saberes y haceres

1

PERÚ

Ministerio
de Educación

El ciudadano que queremos

(*) Este aprendizaje es para aquellos estudiantes que tienen como lengua materna una de las 48 lenguas originarias o lengua de señas, y que aprenden el castellano como segunda lengua.

Currículo
N a c i o n a l

1 Yachaykunawan ruraykuna

Urin Qichwa Chanka

Ciclo VII

Ministerio de Educación

Dirección General de Educación Básica Alternativa, Intercultural Bilingüe
y de Servicios Educativos en el Ámbito rural

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe

1 Yachaykunawan ruraykuna - Urin Qichwa Chanka SABERES Y HACERES VII 1 - SECUNDARIA - QUECHUA CHANKA

©Ministerio de Educación
Calle Del Comercio N.º 193, San Borja
Lima, Perú
Teléfono: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición, 2024
Tiraje: 9,108 ejemplares
Impreso en noviembre 2024

Elaboración de contenido
Riyna Esther Aguilar Quispe

Revisión lingüística
Rocío Loayza Huamán
César Jara Luna

Validación participativa
Joel Lihua Esteban
Primitivo Carhuapoma López

Asesoría técnico-pedagógica (DEIB)
Herlis Alexi Ancco Oscco

Diseño y diagramación
Eddy Israel Saldarriaga Vallejos

Ilustraciones
Juan Mamani Huamán
Archivo DEIB-Digeibira

Cuidado de edición
María Teresa Lavado y Fernández

Lettera Gráfica S.A.C.
Av. La Arboleda N° 431 – Ate – Lima – Perú
RUC 20507839283

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2024-03489

Todos los derechos reservados. Prohibida la reproducción de este libro por cualquier medio, total o parcialmente, sin permiso expreso de los editores.
Impreso en el Perú/Printed in Peru

Riqsichina

1 Yachaykunawan ruraykuna sutiyuq qillqasqaqa qampaq rurasqam tarikun. Yachaqkunapa rimasqanta uyarispam kawsayniykimanta llaqtaykimanta yachanki.

Kay ñawpa qillqasqam allpamanta, ayllumanta, kumunmanta, hinaspa Qichwa llaqtakunapa kawsayninmanta willasunki.

Allpaga, apunchikkunawan kuska, huk kawsaykunawan kuska hawka maypi kawsasqanchikmi. Chay allpapim Qichwa llaqta kawsayta uywan, rimanakun, wiñan ima, hinaspa kuyakuyninta wiñachin. Kaynam ayllukuna, sapsikuna wiñan, hinaspa kikinkupura rimanakustin purinku. Llaqtakunaqa, runakunapa alliqninpi, imayna runapura llaqtan wiñananpaq allichakusqankupi, imayna imapas mirachiypi hapipakuspankum purinku.

Kawsaypura Iskay Simi Yachana (KISY) llamkana wasim qillqasqa maytukunata churamusunki.

Ñawinchay yachanaykitam, qillqasqa maytukuna munanaykita munaspanmi imaymana maytukunata haywasunki.

Yachaqkuna

Campos Palomino, Fortunata
Castro Zúñiga, Agripina
Común Quispe, Máximo
Contreras Mañuico, Tibila María
Cuba Quispe, Feliciano
Cuellar Llaqtahuaman, Cipiriana
Damiano Paredes, Santiago
De la Cruz Taype, Celestino
Espino Valencia, Rómulo
Flores Enriques, Froylan
Huyhua Quispe, Victoria
Lapa Ñahui, Juana
Mañuico Pérez, Victoria
Marcañaupa Lima, Teodoro
Paraguay Taype, Victoria
Pomacanchari Yucra, Paulino
Quichca Huayllani, Segundina
Quichua Canchari, Nilda
Quispe Haulis, Hipólito
Quispe Urbano, Julianita
Tambini Paraguay, Carmen

Riqsikuy

Kay rurayqa yachaqkunapa willakuynintam,
imaynam rimamusqanta, imaynam Pacha Mamapi
yachaykunata qawarisqankutapas chaninchachkan..
Chaymi kuyakuywan llaqtankupa munayninpi
llamkasqankuta riqsikullaniku.

*La presente obra recoge el testimonio de los sabios y
sabias, respetando sus formas de expresión oral y su
visión respecto a los saberes consultados. A quienes
se les agradece por su entrega y compromiso con su
pueblo y su cultura.*

Allpa, kumun kawsay

1Taqa

Allpanchik

10

Pacha Mamanchik	10
Chanka ayllupa mastarikusqan	11
Nina para chayamusqanmanta	14
Asinraru mistikuna	16
Yachaqmanta	17
Chakramanta yachaykuna	20
Yaku amachakuymanta	23
Yachaqmanta	31

2 Taqa

Tiqsi mayunchik

34

Llaqtanchik (Llaqtamanta, ayllumanta, chakramantawan)	34
Qallariy	35
Warayuqkunapa rurayninkuna	38
Taytachapa paqarisqan raymi (Nawirar)	40
Ayllukunapa kawsakuynin	44
Kasarakuqkunaman allpa qupusqankumanta	45
Tarpunapaq chakrakuna	46
Sallqapi mikuykuna	47
Mama Nilda Quichua Canchari willakusqan	50
Aynimantawan, minkamantawan	52

Allpa, kumun kawsay

3 Taqa

Kaynatam allichakunchik

58

Llaqtapi hawka kawsanapaq	58
Llaqtapi hawka uywanakuy	59
Tayta Paulino Pomacanchari	60
Mama Julia Qispi Urbano	67
Tayta Hipólito Qispi Hawlis	70
Kimsa qilla maqtakunamanta	74
Mama Nilda Quichua Canchari	76
Yuyu mikuykunamanta willakuy	79

4 Taqa

Ñawpa kawsayninchik

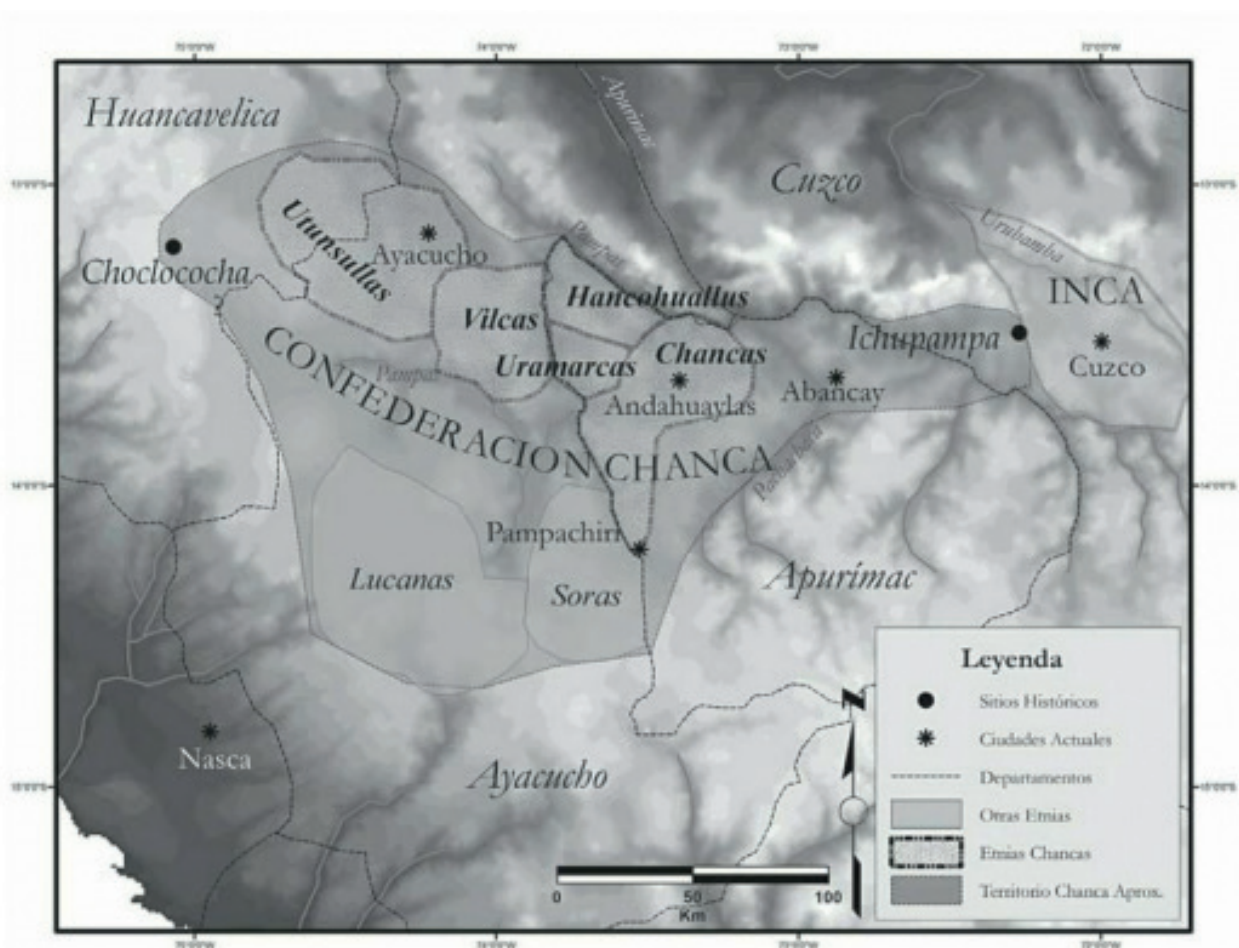
82

Maymantam kanchik	82
Llaqtanchik paqariyninmanta	83
Tayta Teodoro Marka Ñawpa Lima	84
Mama Cipiriana Cuéllar Llaqta Waman	85
Mama Mirian Kuntur Quri	87
Mama Segundina Kichca Hayllani	88
Tayta Máximo Kumun Qispi	89
Mama Maximiliana Ramos Wayra	92
Mama Marya Warkaya Ramos	95
Tayta Maximu Kumun Qispi	97

1 Taqa

Allpanchik

Pacha Mamanchik

Pacha Mamanchik

I. Chanka ayllupa mastarikusqan

Ñawpaq pachamantaraqmi kay allpakunapi llapan runaqa Pacha Mamawan uywanakustin tiyarqan. Ñawpa machu taytanchik Chanka runakunamantaraqmi ñuqanchikpa allpanchikqa karqan. Kaytam kastilla simipi “confederación chanka” nispa kastilla simi rimaqkuna riqsichiwanichik. Ñuqanchikpa umanchikpiqa huk llaqtallam imaymana ayllukunawan huñunakusqa karqanchik. Allpanchikqa Chuqllu Quchamanta (Wanka Willka) Pacha Chaka sutiyuq mayukamam (Apu Rimaqpi) chutarikurqan. Chaymi kunankama kay llaqtakunapi qichwa simitaqa rimanchikraq.

Kaypi hapipakusqa:

Chanka runaqa Chuqllu Quchamantas paqarimusqa, chaymantas 3 ayllu llusqsimusqa: Chanka, Puqra, Wanka runakuna (García, 1998). Chuqllu Quchamantaqa kaynatam ninku: “kay quchapim Wanka, Qulla runakuna ima paqarinan kachkan”, nispá. Qipa wiñay runakunapaqpas kay quchaqa ancha chaninniyuq, allin waqaychasqam kan.

Chuqllu Qucha sutitaqa kaynatam Qichwa simipi riqsinchik: Chuqllu (‘llullu sara’), chaymi chuqluqa llullu kawsaywan tinkun, manam chaki sarachu. Quchañataqmi yakupa tiyasqan uchku, pukru allpa. Iskaynin rimayta tupachispa Chuqllu Qucha nisqata qispichinchik, kastilla simiman tikraykusqa “laguna del choclo” nin. Aswan, mana pantanapaq “chuqllu” rimayqa manam kikin llullu sarallachu manachayqa ‘musuq kawsay paqarichimuqmi’. Chaymi kay quchaqa ‘paqarinawan’ riqsisqa karqan (Taype, 2021). Chaymi riki Chanka, Puqra, Wanka runakunaqa Chuqllu Qucha sutiwan sutichakunku, kay quchamanta paqarimusqankurayku.

Chaymi, Chuqllu Quchamanta llusqirqamuspa, Chanka aylluqa Anta Waylla allpapi sapinchakuspa kallpachakurqanku (Kellett, 2013). Hinaspa mirayta qallariykuchkaptinku Inkakunawan allpamanta awqanakuyta qallarirqanku. Chaysi iskaynin llaqtakuna Yawar Pampapi sipinakurqanku. Inkakunas Chankakunata llallisqa, chaysi Inkakuna allpankuta qichuspa paykunata sarucharqanku.

Mama Agripina Porraspa willakusqanta ñawinchasun, paymi kay sumaq willakuyta uyarichiwanchik:

Nina para chayamusqanmanta

Ñawpa pachapis wiqu sunqullaña runakunaqa kasqaku. Chay runakunaqa hintilkunas kasqaku. Paykunaqa manas taytachapipas iñiqkuchu.

Allpankuman yaykunankutapas manataq munaqkuchu. Sansatapas manas quykanakuqkuchu. Chayna maqllas kasqaku. Chaynallas unay pachaña kawsasqaku, chaysi huk ñakay uyarikusqa. Chay ñakaysi nisqa: Chay rimaysi nisqa, “lluqlla paras chayamunqa, taytachapa piñakuyninsi”. Paykuna mana iñisqanrayku hanay pachaman wachiwan wachisqaku, hinaspapas, taytachata wañuchiyta munaspanku, warakankuwan rumita warakasqaku.

Chaysi taytachaqa hintilkuna wañunanpaq lluqlla parata kacharimusqa. Ichaqa, mana wañunankupaqsi kahunkunata rurasqaku. Yakus urqukunata chinkaykachichkasqaña, hintilkunañataq asikuspa kahunninkumanta qawasqaku. Manas wañusqakuchu.

Chaysi taytachaqa huk ñakariytaña kacharimusqa. Chaysi ninata parachimusqa hinaspapas iskay intita llusichimusqa. Chayta yacharquspankus hintilkunaqa uchukuna rurayta qallarisqaku, wakintaq machaykunaman pakakusqaku. Tukuy imankutas apasqaku, chaypis pakakusqaku, hinaspa rumiwan wichqarqakamusqaku. Nina para mana tukuptin yarqaymanta

pakakusqankupi wañurqusqaku. Chaynas taytanchikqa rumi sunqu runakunata, hintilkunata chinkachisqa.

Chaysi kuychikunaqa hintilkunapa chukchankunapi kancharimun. Hintilkunaqa manas chukchanku rutukuyta munaqkuchu. Hatun chukchayuqkuna wañurqusqaku, chaysi paramuptin kancharimun. Hinallataq pukyukunapi mana chayqa pampakunapi kuychi chinkasqanpipas paqarisqanpipas unquy hapikun, chaymi mana asuykunachu.

Willakuq: Agripina Porras

Qillqaq: Godofredo Taype (2001)

Tikraq: Riyna Aguilar Quispe

Willakuymanta yuyaymanasun. Kay willakuyqa, ñawpa muchuy pachapi taytachaq ñakay nina para chamayusqanmantan rimachkan. Chankakunas tayta Intipi mana iñisqankurayku, chaytam tayta Godofredo Taype (2001) niwanchik.

*Qampas, nina para
chayamusqanmanta,
¿uyarirqankichu?*

Kunanñataq, imaynas asinraru mistikuna kay pachapi kasqanmanta rimasun.

Asinraru mistikuna

Yaqa 5 pachak watahinam ispaña runakunas allpanchikta qichuwaspanchik allpanchakusqaku. Llumpay munaysapas tiyarqanku. Asinraru, allpasapa runakunapa makinpi kumun runakuna mana wiñaypaq ñakariyta munaspas rimarinakuspanku hatarisqaku. Yaqa lliw runam huk umalla, huk sunqulla, huk makilla “asinraru runa wañuchun” nispa hatarisqaku.

Tayta Rómulo Espino, 59 watayuq, kaynata rimarimun:

“Ñawpaq watakunapiqa asinraru runakunapam allpaqa karqan. Hatun taytaykunatam llamkachiq karqanku. Hatun taytaymanqa asinrarum chakrata qurqan. Kunanqa ñuqaykuñam chakrayuq kaniku. Taytaymi allpasapa runa imayna kasqanmanta willawarqan.

“Maypi llamkasqaykichikpiyá chakraykichikta ruraychik”, nispas nirqan asinraru. Chaysi, llapanku huñunakuspanku allpata aypunakusqaku. Chaymantaña allpasapa runamanta allpa riqsichiq rapita mañakusqaku. Paypas lliwta qusqa. Allin runachá riki karqan.

Taytaymi allpasapa runata uchuy chakrachallapaq unay yanaparqan, chaychapim tarpukurqanku. Paykunapaqmi llamkarqanku. Taytanchik ‘Juan Velazco Alvarado’ aswan llumpay chakra tarpuqkuna ñakakusqanrayku lliw allpasapakunata qullurqachirqan. Chaymi asinraru Uras allpamanta ripukurqan: “Qamkunañayá kay chakrakunata aypunakuychik”, nispa. Hinaptinsi lliw runa rakinakurqanku. Chaymantapuni hatun taytay allpayuq karqan. Ichaqa, kunanqa ñuqamanña taytay saqiwan” (Espino, 2023).

Yachaqmanta

Suti, ayllu sutikuna: Rómulo Espino

Llaqtan: Uras

Suyucha: La Mar

Suyu: Aya Kuchu

Yachanan: Uras

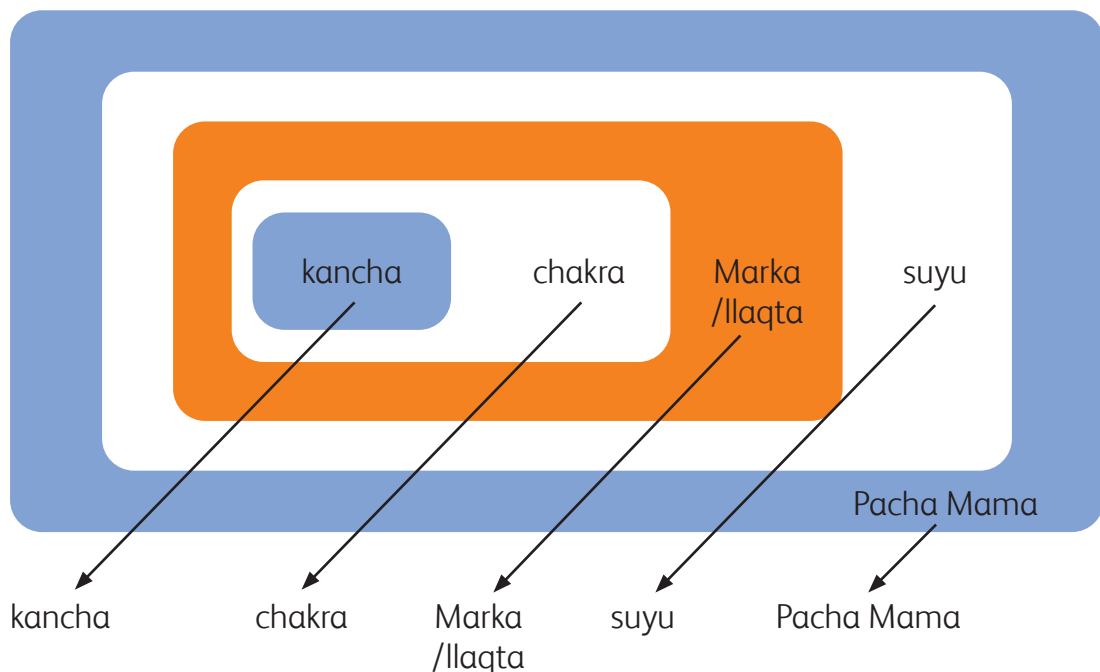
Simi: Qichwa

“Asinraru misti chinkaptinmi llapan Qichwa runa kaqmanta allpankuta kutichikuspanku aypunakurqanku. Kunanqa, makinchikpiñam hawka kawsakuyqa kachkan. Hinaspapas, runa masinchikkuna manañam asinrarupa makinpi usunñachu”.

II. Pacha Mamap rakikuynin

Qichwa llaqtayuq runakunaqa qawasqanmanhinaqa 5-pim allpataqa rakinku: a) kancha, ch) chakra, h) marka, i) suyu, k) Mama Pacha (Mujica, 2014). Chayna, huñullas kunankamapas kawsakun. Chaymi Mama Pacha ukupi kaqkunaqa ancha saminchasqa, waqaychasqa unanchasqa kanku. Kay rurnapa hamutasqanmanhinaqa kaynas kanman:

1. Kancha

Uchuy allpallam, kaypim runakuna uywankuta uywanku. Kanchaqa, wasi waqtallapi, hinallataq karu urqukunapipas kanmi. Wasipa waqtallanpi kanchaqa, wasi uywa uywanallapaqmi allin (chitapaq, kuchipaq, quwipaq, kawallupaq, asnupaq, mulapaq, kawrapaqpas); karupi kaqkunañataqmi sallqa uywankunapaq (wikuñapaq). Ichaqa kay sallqa uywakunaqa Apukunapa uywansi, chaymi urqukunapa sikipi kawsakunku.

Kantaqmi wakin llaqtapi wakakuna, turukuna, kawallukuna urqupi kacharisqa, chay uywankutam Wamankunaman mañakuspan runakunaga saqinku. Kay rikchaq uywakunatam “chukaru”, nispa sutichanku.

2. Chakra

Ayllu ukupi runakuna tiyaqpaqa lliwpan chakran kan. Kaypiqa, sapa runam ñawray kawsayta tarpunku. Chakraqa lliw mikuykuna, kawsaykuna tarpunapaqmi. Chakrapiqa papata, sarata, kinuwata, tarwita, hawasta, rihuta, huk kawsaykunatapas tarpunku. Chaynallataq, rurukunatapas tarpunku.

Chakramanta yachaykuna

Llamkachkaptiyki manaña para usyamuptingqa, chakrapa kuchunpis wanukunata, tampa pachakunata ima kañaspa qusñichina, chaynapis paraqa usyamun.

3. Marka/Ilaqta

Ilaqtaqa Ilapa runap wasichakuspa tiyanankum. Sapa Ilaqtam kayhina sutichasqa: Kiswara, Wanka Rama, Champa Qucha, Lliwpa Pukyu, Chakranpa, Uripa, Chiyara, Pukara, Winchus, Lirkay, Churu Pampa, Aqu Pampa, hukkunapas kanmi.

Kunanñataq, mama Victoria Qispiqa willakusqanta ñawinchasun, kaynatam nin:

“Pukyupiqqa, pasña kachkaptiyqa, pastukunaqa manam karqanchu, urqullam karqan. Manam kunanhinachu wasikunapas karqan; kallikunapas kunanqa sumaqmi rikurin. Ñawpaqqa manam kaynachu karqan, huk iskayllam wasikuna karqan, puna llaqtacham karqan riki. Kunanqa allin llaqtayasqañam. Kaypi wakpi kunanqa pastupas sumaq lliw llaqta sumaqta wiñarqun. Apukunapim iñiyku, ichaqa pisi runallañam iñinku” (Qispe, 2023).

Mama Victoria willakusqanmanhina llaqtakunaqa allinta puririchkan, ñawpaqtas chunniq kasqa, ichaqa llaqta wiñasqanmanhinas runakuna manaña Wamankunapipas Apukunapipas iñinkuñachu. Mama Quchatapas, Mama Pachatapas manañam waqaychankuñachu.

4. Suyu

Kay hatun mana ñawillawan tupuy atina, chaynam suyuqa. Suyuqa mayuyuq, urquyuq, sachayuq, quchayuq, puyuyuq, uywayuq, qichqayuq, pampayuqmi kan. Ñuqanchikmi Qichwa ayllumanta kanchik. Hinallataqmi, Aymara runakunapas huk suyullapi kawsanku. Suyukunapa sutinmi Apu Rimaq, Aya Kuchu, Wanka Willka, Qusqu, Punu ima.

5. Mama Pacha

Tiqsi muyupi lliw allpapa kaqninkunam Mama Pachapi kaq kanku. Mama Pachaqa kawsayniyuqmi. Imaymana kawasaykunam kanku, ichaqa mana kawsaqkunapas kanmi. Mama Pachapim rikchaq runakuna, simikuna, sachakuna, mallkikuna, uywakuna, kawsaykuna, miski rurukuna kan. Pay ukupim imaymana uywankuna michisqa uywasqa. Mama Pachawan uywanakuspam sumaqta runa tiyan, mana sarunchaspa, mana ñakarichispa.

Llapan runam Mama Pachapi tiyaspa, hawkalla kawsanankupaq, wayra, yaku, nina, allpa kanan. Paramuptinmi yaku kan. Paraqa kawsaykuna sumaq wiñananpaq allinmi. Ichaga llumpay paraqa manam allinchi, kawsaykunatam wañurqachinman. Aswanmi, runapas sumaqta masinkunawan tiyanan, Mama Pachapa uywankunatapas mana waqachispa uywana, mana chayqa piñakuynintam kacharimunman. Manataqmi pukyukunaman, qucha pampakunaman, machaykunamanpas yaykunachu.

Yaku amachakuymanta

Pukyupa ñawintaqa manas sarunachu. Manataqmi tiyanachu: Pukyu wixsaykiman yaykurquspa punkirqachiptinsi wañurqapuwaq.

(Saywa, 2023)

Kay pachapi kawsaq runakunaqa wayrata samaspa kawsanchik. Wayra mana kaptinqa lliwmi wañurquchwan. Ichaqa, manam runallachu wayrawanqa kawsan, uywakunapas wayrataqa samankum. Wayrapas, yakupas mana kaptinkuqa, runakunaqa wañurqunmanmi. Hinallataq, lliw uywakunapas chinkarqunmanmi. Chaymi haywarikuyta rurallankutaq. Tinkanku, saymanku ima.

III. ¿Ima sasachakuykunataq Mama Pachapi kan?

Mama Pacha tiyasqanchikpim sasachakuykuna kan: a) muchuy, ch) unquy, h) chullayay, i) awqanakuy ima.

1. ¿Imataq muchuy?

Muchuytaqa kay sutikunawanpas riqsikunmi: mana kapuy, pisiyay, ñakariy, yarqay, qulluy.

Yachaq tayta Darío Mujica (2017) qillqayninpin nin: “Muchuyqa yarqaywan kуска hamun, iskayninmi hamunku... muchuy kaptinqa aswansi yarqanayakunpas. Manas mikusqaykiwanpas saksawaqchu”. Muchuy pachaqa runakunatam ñakarichin. Chaysi, hawkalla kawsanankupaq allpata, yakuta, wayrata, parata, chakrakunata, wamankunatapas yupay, chaynapi kуска uywanakuspa, kuyakuykunata haywarinakuspa, mana usuchisqa kanankupaq ruranku. Tayta Rónulo Espino, kaynata matipaykun: “Ñawpaqtaqa wayrawan yakuwan hawkalla runakunaqa tiyarqanku. Paykunaqa runahina kawsaqmi riki kanku. Mana wayra kaptinqa manam imapas kawsanmanchu. Hinallataq, mana para kaptinpas mana mikuykuna rurunmanchu. Chayna kaptinqa runakuna muchuypi tiyankuman. Chaymi wayrapas parapas allin, ichaqa manam llumpaytaqa munanikuchu” (Espino, 2023).

2. Pacha Mamamanta, ¿ima unquykunataq hapikun?

Manam uku unquyllachu kan, Mama Pacha unquykunapas kanmi. Pacha waspi unquymi Mama Pachapa samaynin; mana allin samay ukuykiman yaykuspanmi unquchisunki. Inkantu unquyqa ñawpa runakunapa tullunmanta hapikun. Hinallataq, wayranta puriq unquykunapas hapikuntaqmi. Tukuy kay pacha unquykunam mana Pacha Mamapi puriq yachaspaqa hapikun. Maanam runallachu iquyan, uywakunapas iquyanmi. Kawsaykunapas unquykunawanqa hapichikunmi. Ima unquypas sasachakuymi, chaymi yachaqkunata, paya machukunata, tayta mamatapapas uyarina.

Mama Victoria Waywa Qispi, urqu unquymanta, kaynatam willakamun:

“Yana urqu, willkachayuq urqum, rusniyuq urqum, Quri Willka urqum apu. Yana Qucha, Lliqliqayuq, Usmay quchakunam ancha kallpayuq. Wakinmi

piña qucha, mana asuykuna, ulaspanmi mikurqusunkiman. Mana runapa yaykunan, yaykurquptinqa qucham piñakamuchkanña. Yaykurquptinkuqa runata unqurqachinmanmi”.

Mama Victoria willakamusqanhinam lliw Chanka llaqtakunapi urqu, qucha, pukyu, machay mana yaykuna, chaytam warmallamantaraq kaptiyku rimapayawaqku. ¿Llaqtaykipi kaykuna kanchu? ¿Ima willakuykunataq kan?

3. ¿Imataq chullayay?

Chullayayqa ancha sasachakuymi: sapallayki qiparquyqa ancha llakim. Mana piniyuq kayqa, ancha sasachakuymi. Muchuypipas, unquypipas manam pipas qawarisunkichu.

Tayta Mujica (2017), nisqanmanhinaqa: chullayayqa manam runallapaqchu, llaqtapas huk llaqtakunawan chiqninakuspaqa wakchayarqunmanmi.

Mama Julya Qispi Urbano, kayta rimapayawanchik:

“Atuqpas huñunmanta chullarqachikun chayqa, sapallanmi purikun. Runapipas kanmi kayqa: 8-mi wawaykuna, chaymantan 1 chullarqachikun, sapanmi pasakun, chayqa manam allinchu, achkapim kallpa kan, imaña kan chaypas, yanapanakuspam ruranku. Sapallantaqa ima llakipas qatin chayqa, manam pininpas yanapaqnin kanchu”.

Suti: Julia Qispi Urbano

Llaqtan: Chuqa Kancha

Suyu: Aya Kuchu

Yachanan: Chuqa Kancha

Simi: Qichwa

Watan: 50

4. ¿Imataq awqanakuy?

Runakunaqa yaqa sapa kutillañam awqanakuyipi kawsachkanku. Allpamanta awqanakuyuymi aswan llumpaypuni rikurichkan. Chaypim, rikurin chiqninakuy, kaminakuy, maqanakuy, wañuchinakuy, hukkunapas. Suwakunapas anchatam rikurimuchkan.

Mama Julia Qispi Urbano, awqanakuyuymanta kaynata willawanchik:

“Llaqtaypiqa *qiwsupayanakuy* simiwanmi *awqanakuy* simitaqa riqsinku. Chaymi, chay chiqninakuy. Kanmi hina kay kawsayninchikpiqa, imapas

ninakuyqa, hinapunim. Puntatapas hina tayta mamachikpas chaynatachá riki kawsakurqanku, chaychá riki: “millay sunqu”, nispa runakunata ninku, “hintilpa puchun, hintilpa miraynin, chiqninakuqmi wakkunaqa”, nispa ninku”.

5. Pacha Mamawan uywanakuy

Wamanikunawanmi mana chayqa Apukunawanmi qichwa llaqtayuq runakuna iñinku. Hinallataq, Pacha Mamapipas iñinkupunim. Chaymi sapa kutilla haywakuyta, tinkakuyta, challayta, pukuytapas ruranku.

Mama Tibila kaynata willawanchik:

“Chitapa rinrichanta apaspankum pampamunku. Kanchanpim pirqarquspanku mallkita tarpumunku. Kinuwachapa rinrichantapas quchachapim pampanku”.

Yachaqmanta

Sutin: Tibila

Llaqtan: Champa Qucha

Suyucha: Anta Waylla

Suyu: Apu Rimaq

Yachanan: Champa Qucha

Simi: Qichwa

Watan: 45

Hinallataq Apukunamantapas nin:

“Llaqtaypiqa kay Apukunam kan: Apu Chukchuraw, Apu Waman Pichku, Apu Harkunay, Apu Pahunal, Apu San Hawril chaykunam chay Apukuna. Ñuqaykuqa Apu Waman Pichkupi aswan iñiniku. Kay llaqtaypa kanmi quchan. Llaqtaypi yakuwan parawan ima mikuytapas tarpuniku. Wakinmi parquspa tarpuniku wakintaq parawan. Kay llaqtapaqa achkam yakum chaywanmi tarpunku. Ñawpaqqa, mana para kaptin hatun taytakuna apukunaman haywarikunku. Kunan pachapas hinallam rurachkanku, ichaqa yuyarispallankuña”.

Pacha Mamanchikpim llapan runakuna kawsaspanchik hawkalla uywanakunchik. Aswanqa, mama Tibila Pacha Mamamanta, yuyaymanasqanmanhina, kaynata willawanchik:

“Pacha Mamapi, Apukunapi iñiyqa manam kanñachu... Manañam kunanqa runa masinchikta chiqninachu, manañam kaminachu.

Arí runa chiqnisunkichik riki “kayna, wakna”, nispa. Pacha Mamam mikuchiwanichik, kawsachiwanichik ima. Paykunawanmi riki tuta punchaw mikuchkanchik, purichkanchik, puñuchkanchik”.

Mama Tibila nisqanmanhinam kunan pachakunapiqa Pacha Mamapa kaqninkunata manañam llumpaytañachu unanchanku, yuyarinku. Ñawpaqsi ima ruray, llamkay qallarina paq sumaqta saymaspas, tinkaspa, haywarispa chakrata, wasita, uywata ima uywaqku, ruraqku.

Pacha Mamanchikmi mikuchiwanichik, kawsachiwanichik. Paywan tutapas punchawpas hawkalla mikuchkanchik, purichkanchik, puñuchkanchik. Paypa hawanpim lliw runa tiyanchik. Pacha Mamanchik hawkallata uywakuwanichik.

2 Taqa

Tiqsi mayunchik

Llaqtanchik
(Llaqtamanta, ayllumanta,
chakramantawan)

Qallariy

Chanka llaqtakunapiqa huk kamachikuqkunawan kaspapas, chay niraqllam kawsayninkuqa karqan. Apu Rimaqpipas, Aya Kuchupipas, Wanka Willkapipas hinallam karqanku.

Kay suyupa llapan llaqtankunapim, runankunaqa imaymana ruray yachaqmi kanku: qawaq, hampiq, awaq, sallqa uywakuna hapiq, tarpuq, uywa uywaq ima.

Llaqtakunapa kamachiqninkunamanta

1. Warayuyq

Warayuyq runaqa llaqtapa kamichikuqninmi, ichaqa kay warayuyq akllayqa hina ñawpa llaqtakunapa rurayninraqmi karqan (ASALE, 2010). Warayuyqkunaqa asutita wallqakusqam tutan tutan llaqtata muyuqku, purinku.

2. ¿Imataq wara?

Waraqa kamachikuqta kallpanchachinmi, ancha unanchasqam chaymi llaqta runapas kuyapayanku. Warataqa chuntachamantam rurana karqan, hinaspapas quriwan, qullqiwanpas achalasqan kan. Kaytam willawanchik tayta Froylan Flores Enriques (2023), Kalka Pampa llaqtamanta, Wanka Willka suyupi.

3. Warayuq

Kay warayuqkunataqa, iniru killapim hapichiqku, chaymantam tayta Floylan Flores kaynata willawanchik: “llaqtapi sirwikuy, qamqa llumpayña pastu millmachilla kanki”, nispas warata hapinanpaq maskaqku.

Musuq wata qallaykuytaqa chay warayuqta hapichiq kaniku, wasin wasin huñulla puriaku, taytachata kuyapayastin, 'bendito alabado', nispa. Chayamuptinñataqmi 'purísimo alabado', nispañataq chaskikunayki karqan. Chay watakunaqa supaychatam taytachawan kurakuna manchachiwaqku. Hinaspanmi, tihraswan tusuqkunata pusamuspayku tusuchiq kaniku. Warayuqkunam wasita qawaqku, wasiñataqmi punkunpi rusniyuq pachachisqa kanan, sumaq wasi, pichakusqa, latukuna, mankakuna mayllasqa kanan, mana chayna kaptinqa warmakunatam qunquraykachispan asutiq”.

Warayuqkunapa rurayninkuna

Warayuqkunam imaymana llamkaykunatam rurachiqku, ñankunatapas mana chayqa yarqatapas kumun runakunawan pichachiq; warayuqpa warminñataq mikuyta yanukuq, miski mikuyta yanuq. Kaytam ulla kumun nispa sutichanku. Sacha kuliswan, chita aychayuq, papayuq imam yanuqku. Kunanqa chay rikchaq ruraykunaqa chinkachkanñam, manañam rurankuñachu.

Ñawpaqtaqa tarulawan, tinyawan, qinawan, pinkulluwan, tampurwan, pumpuwan iman llamkaytaqa miskita kuskachaku. Pituchata waqachiqku, kayna kinrathanman, chaywanmi llamkaqkuna kallpachakuqku. Llamkayman riqkunaqa multasqam karqanku. Qullqipim kutichiqku, chay qullqiqa kumun runapa qullqi taqinanmanñam yaykuq.

Kunan Warayuqkuna

Kaypi chaypiqa warayuqkuna kachkanraqmi, kanraqmi. Ranchapi; Suquspi, Winchuspi lliw llaqtakunapim ñawpaqtaqa karqan, kunanqa manañam kanñachu.

Ñawpaqtaqa kikinkumantam qichunakuypi yaykuq kaqku, chaymi kaqllanpi hapiqku. Kunanqa akllaspankuñam warayuqta akllanku.

Wiskalitu kaywanmi qallaykunki, chaymantam alwasilman tikranayki, hinaspañam chunka qanchis watata suyaspa alkaltiyata hapinayki yachakun, chaytam riqsinku “riqsikuynin” nispa riqsinku. Alkaltiyamantam tikranku awturman, chaywanmi tukun. Chaynatam willakunku.

Taytachapa paqarisqan raymi (Nawirar)

Waq 22 punchaw, qapaq raymi killapim, Taytacha Hisukupa paqarisqan punchawninrayku raymita ruwanku. Llaqtapim tusuy kan. Alwrispa tusuqnin, awturpa tusuqninwanmi tupanakunku, atipanakunku.

Tayta Celestino De la Cruz Taypipa willakusqan

Tayta Celestino De la Cruz Taype willakuq runaqa 64 watayuqñam, Karpa Pata llaqtapi paqariqmi, kay llaqtachaca Wanka Willka suyu ukunpim tarikun. Paymi, 1968 watamantam Yana Yakupim tiyan.

Puntataqa Kumun ayllu umalliq manam karqanchu, manataqmi alkalripas karqanchu, kunan hinachuqaya karqan; warayuqkunam kamachikuqkuna karqanku. 5-m warayuqkunaca kaqku.

1. **Alkalri:** Kay warayuqmi allinnin kamachikuq karqan, paymi imapas llaqtapi sirwikuspa ruranankupaq llapan qatiq warayuqkunata kamachiq.
2. **Alwasil:** Paymi, llaqtapi lliw ayllukunapa uywankunata qawaq, mana ima sasachakuypas kaptinqa kusuman pusaykuq.
3. **Mayur kampu:** Payqa Alkalripa qatinqinmi, imapas kamachikuykunapi yanapan alkalrita hinallataq alkalri unquptin mana chayqa wañukuptinpas paymi llamkayninpi tikraq.
4. **Sullka kampu:** Paypas chaynallam, ima kamachikuykuna kaptinpas runakunata rurachin.
5. **Wiskal:** Taksa warmakunallatam, pichqa yupayta kamaykachiqku. Paykunam lliw kamachikuqkunapa makinpi kaqku. Tukuy ima kamachikusqankutam ruranku. Allquta manchachiq, wilata apaq, pitapas asutinankupaq qipiriq. Hatunyaspanku varayuq kanankupaqmi umanku wiñachiqhinam llamkaqku.

Paykunawanqa hawkallam llaqtapi kawsakuq kaniku. Warayuqkunam lliw ayllukunata qawaqku, ayllukunata watukuqku, puchkakunankumanta, wasipi ruraykunamanta, uywa michinankunamanta, tarpukuynikikunamanta, hukkunamantapas qawaqkum.

Warayuqkunam lliw ayllukunapa manchakuynin karganku, llapankupa tayta mamankuhinam karganku. Watakuna risqanmanhinam, kunan lliw hukmantaña tikrakurqunku. Lliw warayuqkunata chinkarqachinku, hinaspa churarqunku 'agente municipal' nisqanmanña, tininti, qullana nisqakunataña muyurqachinku.

Ayllukunapa kawsakuynin

Huk ayllupiq, wasipiq tayta mamam kamachikuqku, chaymantam kuraq wawa churi, chaymantaga qatimusqanman hina riqsisqa karqan.

- **Tayta:** Chakrapi llamkaq, wasipi ayllun mikunankupaq imaymana mikuykunata tarpun. Chaymantapas, warminta, churinkunatapas pachachinan.
- **Mama:** Wasipi ima ruraykunatapas ruran, pachata taqsan, yanukun, uywachankunaman qaran, chaymantapas millwata puchkan, kikinpaq, qusanpaq pachakunata awan, hinallataq wawankunapaqpas llapa pachachankunata siran.
- **Wawa churikuna:** Warmakunaqa tayta mamanpa kamachisqanta ruraq, imapipas yanapakuqku. Qarichakunaqa taytanwan chakrata rin,

warmichakunañataq puchkanpas awanpas. Chaymantapas warmakunaqa, waka, uwiha michiq rinku, quwipaq qiwata rutumunku, kuchiman qaranku, llamtata qipimunku, ima. Kunanqa manañam chaynañachu, warmakunaqa manañam yanapakunkuñachu, manataq tayta mamakunapas imakuna ruraypipas yachachinkuñachu.

Kasarakuqkunaman allpa qupusqankumanta

Puntataqa warmi qari kasarakuptinmi tayta maman iskayninman allpakunata quq. Qarikunaman huk tuputa qupuqu, warmimanñataq kuchkan tuputa qupuqu. Tupuqa iktaryahina sasayniyuqmi karqan. Chayqa riki mana tituluyuq, hapiylla hapiq karqanku. Kunankamapas hapiyllam hapiniku, kay allpakuna huk tituluyuqllam, manamá sapachasqaraqchu.

Tarpunapaq chakrakuna

Kaypi allpaqa kumun runakunallapam, hukllaylla tituluyuq. Puntataqa as runalla karqanku hinaspanku, muyuyninpi tarpukuqku. Huk wata huk allpapi tarpuna kaq, wata qatiqmanqa chayqa samananña kaq, hinaptin huklawpiña tarpuna karqan.

Sallqapi mikuykuna

Chrakrakunapiqa imaymana rikuj papata, hawasta, siwarata tarpukuqku. Kunankamapas chaykunatam tarpukuniku, manam sarataqa tarpunikuchu sallqa kasqanrayku, ukullamanmi saraqqa wiñan, chiri allpakunapiqa qasa atipaq kawsaykunallatam tarpuniku.

Papatam watantin mikunaykupaq chuñuta ruraniku. Puntataqa siri papamantam ruraqku. Siri papaqa qataqinmi, hinaspapas ancha almirunniyuqmi. Chaymi chuñupaqaq sirita tarpuna kaq, mikunapaqñataq huk rikuj papakunata akllaq kaniku.

Papa churakuymanta

Chaymantapas papataqa ruhipi, taqinapim churakuna kaq. Ruhitam pampaman muñata mastaykuspa ruraqku hinaspa, hawanman papata tiksaykuqku, chaymi papaqa payayakuspam huk wata hawka churarayakuq. Kunankunañataq manaña kaynatañachu waqaychanku, chaymi papataqa urullaña tukurqun. Hinaspapas, wakinqa mana ururunanpaq kimikuta maqchiykunku. Mikuqpa wiksantañam unquchin.

Altu chiri allpakunapiñataqmi pukullupi papata churakuqku. Pukullutaqa pampapi uchkunku, hinaspa pampanman ichuta mastaykuspa chayman pusaq mana chayqa isqun saku papata talliykuqku, mana ima qawchiyuqtam papataqa taqina karqan, chaymi hina kaqla papaqa watantin churarayan.

Llamkanakuna

Ñawpaqtaqa, kurpa waqtanankupaq chamanamantas allachuta ruraqku, rihillatapas manam qillamantachu kaq, aswanqa chamanata llaqllaku, hinaspa umachanta kañaykuqku, chayllawansi llamkaqku.

Hinaspapas chaki takllawanpas, pikuwanpas asarunwanpas lampawanpas
llamkaqku. Ichaqa awaypipas kantaqmi llamkanakunaqa.

Mama Nilda Quichua Canchari willakusqan

Kaymantam, mama Nilda Quichua Canchari, Sarwa llaqtapim payqa yachan,
Aya Kuchu suyupim kay llaqta tarikun. Paymi awaykunata ruran. Awayninta
qispichinanpaqmi kallwata millwakunatapaspas llaqtallanpi tarin. Ichaqa kay
nispataq rimapayawanchik:

“Wakin runam uwihamanta munan, wakintaq llamamanta, huk runakunañataq uwihamanta sintitiku millwawan chaqrusqata munanku. Achkam allwiykunaqa kachkan. Kunratukunatam rurani, munasqankumanhina riki allwini”.

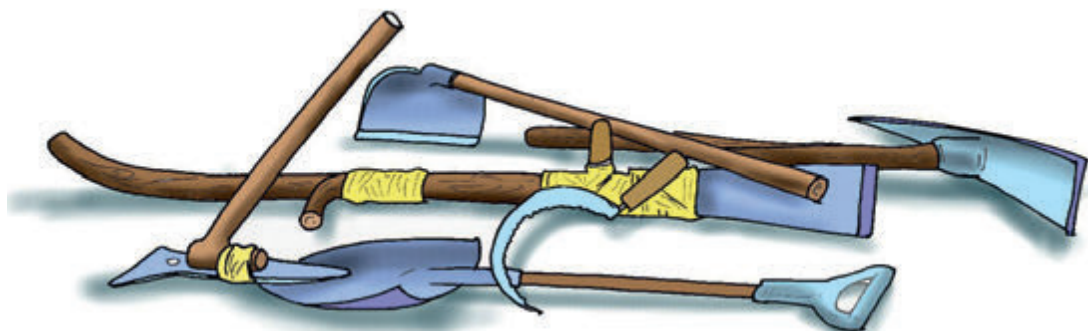
Mama Agripina Castro Zuñiga willakusqan

Hinaspapas, mama Agripina Castro Zuñiga, 65 watayuqmi, Wayla Kuchu Ilaqtapim kawsakun, kay Ilaqtapa Wanka Willka suyu ukunpim tarikun, uywakunata michispas awakuq: Kunanqa, paypas, uywankunapa millwanta rutuspa allwinkunata huñukun.

Tayta Hipólito Quispe Hawlis willakusqan

Tayta Hipolito Qispi Haulisqa Mansanayuy Ilaqtamantam, Aya Kuchu suyupim kay Ilaqta tarikun. Paymi llamkaymanta kaynata willakamun:

“Chakra chakmaypim pikuwan llamkanku, chaynataq tarpuypi lampawan, allpa hallmaypitaq asarunwan. Sapa ruraypaqmi llamkanakunaqa kan. Sapa ruraypaqmi llamkanakuna tarikun. Pikuwanqa waritawanqa manam papataqa hallmawaqchu, nitaq tarpuwaqpaschu. Chaynatam ruraniku ñuqaykuqa”.

Aynimantawan, minkamantawan

Aynimanta

Ayllukunaqa, aynikuspankum llamkakuqku. Kunan punchaw ñuqapapi llamkarqunki, paqarin qampapi, mincha hukpapi, chaynam ayniqa kaq; mikuyta, kukata, rupaq yakullatam qaywana karqan. Puntataqa qullqipa llamkayqa manam karqanchu, kunanñam chayqa rikurirqamun. Mana qullqipaqa manam pipas makin kuyuchiya munanñachu.

Minkamanta

Minkaqa ayllupaqmi, sapsipaqmi, kukunpaqmi, hatun llamkaykunapaqmi karqan. Chay tarpusqankutam wakinta rantikuqku ayllu qullqichakunanpaq, wakintañataq, mayqan ayllupas mikuyinta tukupakurquptin paykunaman qunankupaq churakuqku.

Uywakunamanta

Uwihatam, wakatam, lllamatam, paqutam kasqaypiqa uywakuq kaniku. Chay uywakunatam rantikuq kaniku, sayayninpiipas mana chayqa nakaspapas. Aychataqa charkispapas rantikuna kaq.

Puntataqa, tayta mamaysi qichwata riqku, llamapi charkita, chuñuta apaspa. Chaymantam talihanpi sarata apamuqku hinas pam taqiman talliykuqku, chaytañataqmi watantin mikuq kaniku. Aswan sallqa uywakunapas saminchasqam kanku, Apukunapa uywankunahinam karqanku. Chaymi sumaq sumaqta pachachispa llamakunata mikuy huñunapaq pachachiq kaniku.

Mama Victoria Paraguay Taype willakusqan

Victoria Paraguay Taypem 74 watayuq, paymi paqarirqa Kulka Pampa llaqtapi, Wanka Willka suyu ukupim tarikun, 10 punchaw kantaray killapi paqarisqa. Mama Victoriapa taytan, Tayta Panchucha ripukurqan lliw ayllunwan

Waranwayman, mama Victoria taksa warmallaraq kachkaptin ripukusqaku, chayraykum payqa Waranway llaqtapi wiñarqan.

“Waranwaypiqa muntita hapikuspan tarpukuna karqan. Purututa, sarata, rihuta tarpukuq kaniku. Uku qichwanmanqa panamituta tarpukuna karqan, hinaspapas imaymana wayukuna kaq; tunas, paltas, chirimuya, kaña, rurasnu, hukkunapas achkam wayuq”.

Purututa, panamitutaqa kintalninpim rantikuna kaq. Wayukunata
pallamuspañataqmi qatukunaman apaspa rantikunapas llankikunapas
karqan.

Pachanchikkunamanta

Qarikunaqa warawan, punchuwan, chulluwan, chalinawanpas pachakuqkum. Hinallataq warminpa rurapusqan chumpiwan, iskachuwan churakuqku, manam sapatuqa karganchu, siquyllawanmi churakuqku. Siquyqa llapa wakapa kunkan qaramantapas rurasqam kargan, sumaq sipusqacha. Ichaqa kunankunañataq usutachallawanña churakunku.

Warmipaq

Qaripaq

Warmikunañataqmi waliwan, ukunchawan, chumpiwan, riwusawan, wali watuwan, chumpawan, ruquwanpas pachakunku. Qarikunahinam warmikunapas siquwanmi puriqku, aswanqa kunan pachakunaqa usutayuqñam kanku, sapatutapas churakunkuñam, aswanmi chay hiwi sapatuwan llumpayta churakunku.

3 Taqa

Kaynatam allichakunchik

Llaqtapi hawka kawsanapaq

Llaqtapi hawka uywanakuy

Kuyapayakuywan uywanakunapaq ruraykuna

Machuchakunamantaraq rimasun

Llaqtanchikpi hawka kawsanapaqmi umalliqkunata, warayuqkunata akillanchik. Kay rurayqa ñawpa pachakunamantaraqmi, chaymi paya machuchakunapas, llaqta runapa mañakusqankuta maskaspa, sipas maqta kaspankuqa llaqtankunapa munayninpi purirqanku. Chaynapi llaqta samichasqa karqan. Machuchakunañam kunan pachaqa kachkanku. Mana yuyarisqa, mana qawarisqa kanku. Machuchakunaqa qullqana kaspankuqa runapura kuyanakuspa uywanakunapaqmi llamkarqanku. Paykunapas tayta mamankumantam, awichunkumantam yacharqanku. Chaymi qipa hamuq runakunapaq yachaqña kanku. Ichaqa mikuyninpi, pachanpi, qali kayninkupi mana qawarisqa kanku. Chay usuchiymanta hamutaykusun.

Ama waqachiwaychu, ama churiyunamantaqa tapuwaychu, waqakunim, niñacha. Churiykuna ripukunmi, willkachaykunapas achkaraq kachkan, ichaqa unayña mana rikunichu.

Tayta Pawlinu, zima ruraykunatam churiykikunaman yachachirqanki?

Tayta Paulino Pomacanchari

Tayta Pawlinu Puma Kanchariqa 76 watayuqmi. Paymi mana churinkunata rikusqanrayku waqachkan. Churinkunas mana watukamunkuchu. Hinaspapas huknin churin karu llaqtapi wañurqun. Chaysi warminwan sapallanku mana qawarisqa, wakchay wakchay yachanku. Kay sasachakuyqa may llaqtapipas kachkanmi.

Yachaqmanta

Suti: Pawlinu Puma Kanchari Yukra

Llaqtan: Sarwa

Suyu: Aya Kuchu

Yachanan: Sarwa

Simin: Qichwa

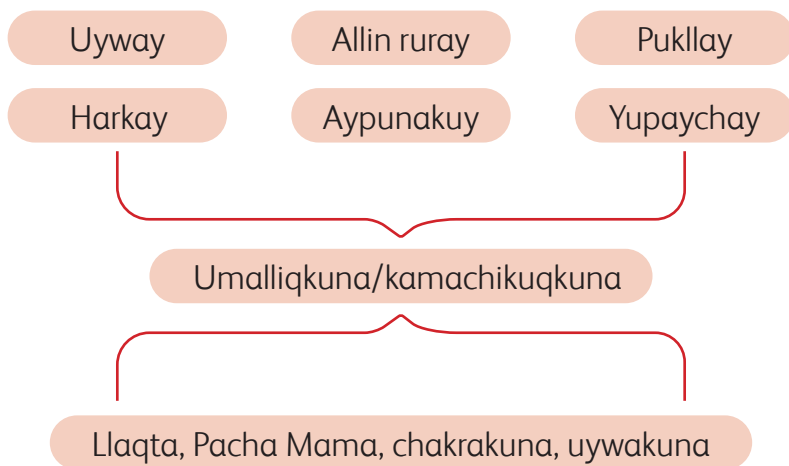
Kunan pachakunapiqa paya machuchakunaqa sapallankuñam kawsakunku. Wawa churinkunaqa llamqaqsumlla, uman wiñachiqsumlla llusqirquspa sasata kutimunku. Chaymi paykunapaq hatun llakilluy, chakratapas, uywatapas mana llamkayta, uywayta atispa saqirqunkupas rantikurqunkupas. Tayta Óscar Catacoraqa, Aymara simi rimaq, “Wiñaypacha” (2017) sutiyuq qawanapim kay rikchaq kawsayta riqsichichkan. Chaypim paya machuchakunapa usuchisqa kasqankumanta qawarichiwachkanchik. Ichaqa qullanakunam kamachiqkunam kayta qawarispas yanapallanku atisqankumanhina. Chaypa

sutinmi kuyapayakuy. Aswanqa kikinchiyta tapurikusun, ¿imatam llaqtanchikpi maqta sipas atiyninchikmanta rurachwan?

Aswanqa, kunanñataq imaynas kuyapayakuywan uywanakuy ruraykuna kasqanta qatipasunchik.

Tayta Mujica (2017) nin: Pacha Mamapi uywanakunapaqqa ruraykunam kastilla simipi riqsichwan “etica” sutiyaq. Chaymi chanka runakunaqa warmamanta uywanakuyta yachanku. Llaqtapi hawka uywanakunapaqmi suqta ruraykunata yachana, rurana. Kaymantam umalliqkunapas hapipakuspan llaqtankuta michinku.

Llaqtapi hawka uywanakuy

Kunanñataq sapankamata rimasun:

1. Uyway:

Qichwa runakunaqa uywanakuyta yachankum. Chaymi uywapas uywaqpas kan. Kaytam uchuychamanta yachachina. Chaypaqmi uña uywata suñaykunku. Chaynapi nanachikuyta pukllaqhina yachananku.

Hinallataq, “maqta kunapaqpas chakrayuq runa kunapaqpas allinmi”, nispam ninku. Kayqa uchuy chakracha tarpukunanpaq quymi, manataqmi chay chakrachataqa apakunmanchu, chakraqa wata tarpunallanpaqmi, llamkanallanpaqmi (Mujica, 2017).

Hinaspapas uywanakuypipas awqanakuyqa kantaqmi, runakunaqa manam sumaqchallatachu kawsakunku. Chaymantam tayta Froylan Enrique Flores, 66 watayuq, kaynata rimaykamun:

“Puntataqa karqan kampu hinaptin, maqaykuqku riki, waka kuchpakuruptinqa chaypi ismukunpas, utaq maskaspapas tarispaqa qipimunki, hinam ismukun. Urquqa waqaychan, sichum qam kawaq layqa, hinaspayki riki haywakuwaq urquman, hinaptin riki utaq allinnin layqa kawaq hinaspaykiqa mañawaq urqumanta uywaykita, Uywa raymiqa haywakuwaqña urquman riki imatañapas, chaymam animalniykita maqaykuwaq punkunta tarirquspaykiqa, hinaspaykiqa chaypim misayki, lliwcham misa riki, chayman maqaykunki uywaykita, wakatapas uwihatapas kawratapas hinaptinqa, yapakarqamun achkaña, aswan achkaña, animalniyki rikurirqun, chaytam chay “urqumanta mañay” ninkum, chaytañataqmi tutallan nakanki, manam punchawqa, punchawqa saqra puka aycha, tuta nakarquptiykiqa natural wira wira” (Enriques, 2023).

Uywanakuyqa manam michiyllachu, manam wiñachiyllichu, aswanqa urqkunawan rimanakuspa, saminchaspa kawsaymi. Chaymi tayta Froylan Enrique willakamun. Runataqa apukunapas wamankunapas uywawanchikmi. Chaynataq runapas Pacha Mamapi kaqkunata uywan, wiñachin qispichin. Chaymi riki yakutapas tarpuspa uywanku. Qichwa runapaqa aylluwan kуска tiyayqa ancha saminchasqam, ima kaptinpas kuskallam ruranku. Chaymi minkapipas ima raymipas llaqa llaqta runata qayaykanakuspa qispichinku.

Hinaspataq tayta Pawlinu Puma Kanchari imayna ayllupi uywanakusqankumanta willakamun. Ichaqa wiqi ñawiyuq kaynata nimun: “Ripukunmi churiykuna, sasawan qispichisqaykuna. Huknin sullka ñuñu paqwa

churiy Limapi wañukun. Kunan hukchanllañam, piwi kaq, kawsachakuchkan. Jorge Puma Kanchari, artisanum payqa, ñuqam tawla llimpiyta, tawla rurayta yachachini. Kaykunata yachachispam churiy kunata uywarqani”.

Chaymanhinam ñañanchik Tzul (2016) kayta churaykamun. Ñawray llaqtakunam huñunakuspa llamkanku. Aylluhinam mana awqanakuspa kawsakunku. Chaymi ima allpankunamanta ñakariykuna kaptin kuskalla sayarinku. Chaymanhinam raymikutapas, rimanakuspa, qispichinku.

2. Allin ruray

Yachachiq, Mujica (2017), allin ruraymanta kayta nin: Makiykipi kaqtaqa imatapas allintam rurana, qallarispaga tukunakamam rurana, mana puchuspa. Allin sayaqtam, takyaqtam, mana kumuykachaqa. Chaytam tayta mamakuna ninku, “kuyakuyllawan ruray” nispa. Allin ruraspaga ima sasachakuy hamuptinpas imanakunqachu. Wayratapas chikchitapas rupaytapas paratapas atipananmi rurasqanchikqa, llamkayninchikqa.

Imaynas, mama Julya Qispi, 50 watayuq, allin ruraymanta uyarirqa: “imatapas rurana sumaqtam, llamkayniykim maypipas riqsichisunki, wakinmi mana qawasqaqa akukuspa tiyakunku, wasinkuman kutikunku, unaypiña llamkayninkutapas tukunku. Chayna llamkaqtaqa manaña pipas ruraysinanpaq aynikunñachu. Kallpawanmi llamkana”.

3. Pukllay

Chakra llamkaypiqa pukllaykunam kan. Pukllayqa runatam kusirichin. Watapim kan: turu pukllay, utulu pukllay, kawallu kallpay ima kan. Hinaspapas, warmankunapas michisqankupi imaymana pukllankunapim pukllanku.

Kaymantam mama Julya Qispi rimaykamun: “Papa allay punchawkunaqa, llaqtay lawmanqa, musuq papa yanuyta llapirquspankum umankuman chukuchinakunku, chaynatam pukllanku. Chuntaka llaqtapiñataq papa ismukunawan chuqanakuspa papa allaypi pukllanku”.

4. Harkay

Harkay rimaytaqa ‘amachay’, nispam riqsiniku. Unquy, ñakariykuna kananpaqmi Chanka runakunaqa tukuy ima ruraspa harkakunku. Hinaspapas, wakcha runatapas hawkalla kawsakunanpaqpas yanapaspanku amachanku.

Mama Julya Qispi, imaynatas llaqtanpi wakcha runa amachasqankumanta willawasunchik. Payqa Chuqa Kancha llaqtapim paqarirqa, ichaqa 7 watachayuq kachkaptinsi taytan yunkaman apasqa, chaysi wakpiña wiñayta tukusqa. Chaymi, 2 llaqtanpi qawasqanmanta willakamunqa:

“Chuqa Kanchapipas, yunka llaqtaypipas imayna paya machuchakunata qullanakuna kamachiqkuna yanapasqanta rikurqanim. Umalliqkunam llamkayman qayachimuspam machuchakunapa wasinta qatachiq. Hinaspapas warmi wawachankunawan saqisqatapas tarpukunankupaq allpata quykuqkum. Wakchalla kaqtaqa llaqtapiqa qawarinkum. Chakrapas allintam rururqun. Maqlla, mana qawarikuq yachaqkunatañataqmi chakrantaqa chikchirqunpas. Maypipas chaynallatam rikuni, wawakunapas wakcha qiparqunku, mama taytayuqkuna, mana ima kananpaqmi tayta rantikuna huqarillanku” (Quispe, 2024).

5. Aypunakuy

Aypunakuyqa ayllu masinchikwan mallichinakuymi, imatapas haywarikuymi. Aswanqa, yachachiq Mujica (2017) nin: Muchuy pachapiqa llakillañam runataqa aysarin. Aypunakunankupaqpas pisiyarqun, mikuypas aychapas tarpukuykunapas pisiyan. Runa chullarquptinpas kay llakiqa kanmi.

Yanapakuspa, watukuykunakuspam tiyana. Chaynallam llamkaypipas, achka runata ayninakuspa yanapachikunku. Chullarquspaqa, wakchayaruspaqa ñakarispaña ima llamkaytapas qispichinku. Chaymantam mama Julya Qispi, 50 watayuq rimaykamunqa: “Pusaqmi wawaykuna chaymantam huk chullarqachikun. Sapaq pasakun, sapaq purikamun. Manam allinchu, achkapim kallpa kan, ima kaptinpas yanapakuspa ruranku. Sapallan ima llakipas karquptin, mana pininpas yanapananpaq kanchu”.

6. Yupaychay

Yupaychaqa unaychaymi, kuyapayaymi, qawarinakuymi, saminchakuymi. Pitapas runahinata qali kayninpi qawaymi, llamkaq kayninpi, allin ruraq kayninpi pas chaymi yupaychayqa kanan.

Tayta Mujica (2017) nisqanmanhina yupaychayqa kuyakuyta haywarispa riqsichikuymi. Pacha Mamapas mana yupaychasqaqa piñakunmi chaymi, mana kuyakuywan llamkasqa payqa ritiwan, qasawanpas kutirimun.

Aswan, allin ruraykunata, llamkasqaqa, mana qanrachaspa, mana awqanakuspa, mana kaminakuspa kawsaspaqa hawka kawsakuymi kanqa. Chaymantapas, imam Pacha Mamapi kaqninkunapa sutinkunatam yachana, chaypas unanchaymi, ñuqanchikhina qawariymi.

Mama Juana Lapa, 64 watayuq, llaqtanpi Apukunapa sutinkunata willariwasunchik, hinaspa hamutaykunqa:

“Urqukunapa sutinga Matara Urqu, Tapuna qasa, Apachita Urqu, Challwa Mayu iman kanku. Llawlli Wayqu, Saywa Pampa, Panti Pampa, Qanu Kanku. Chili Mayqu, Tinkuq Mayu, Yana Munti, Chaka Mayu, Qarapa Mayu, Qali Kantu, Tutun Waru, Aqu Mayu mayukunapa sutinpas.

Pacha Mamaqa sunquykita haypasunkim. Yawarkunata atquspa wañunku. Chaynata rurarusuptiyqa allinyanaykipaqqa haywakuyta apanayki. Paymanta mikuchkanchik, paypa hawanpi kawsanchik wañukuspapas payllaman kutiykuchkanchik” (Lapa, 2023).

Mama Julia Qispi Urbano

Yachaqmanta

Suti, ayllu sutikuna: Julia Qispi Urbano

Llaqtan: Chuqa Kancha

Suyu: Aya Kuchu

Simi: Qichwa

¿Ima kamachikuykunatataq kamachikuq kanankupaq llaqta runakuna chaskirqanku?

“Qamqa “kamachikuqman yaykuy, wataykim llallirqusunki, hinaptinga, llamkayta mana atiwaqñachu”, nispa niwarqanku. Nisqankupihina, kunanqa machuñam kani, manam kallpa kanchu, mana rinripas uyarinñachu, manam kiruypas kanñachu, manaña imapipas llamkaniñachu”.

Kawsayninchikpiqa llaqtanchikpi imata, haykata rurasqanchikmanhinam runayanchik. Chaymi machuchakunapas kallpayuqllaraq kaspanku kamachikurqanku, yanapakurqanku. Allin kallpallawanraq kaspas imatapas rurana, chaynatam ninku: “timpullaykipi imatapas qispichiy”, nispa. Chaymi, maqta sipaskunapas llaqtanpa allinninpi purinankupaq churapakamunanku.

Aswan kunanñataq tayta Hipulitu Qispi Hawlis rimamusqanta ñawinchasun: “Kamachikuqkunapas ñawpaqpihina manañam allintañachu ruranku. Ñawpaqtaqa llaqta llanllarinanpaqmi mana samaspa imatapas ruraqku. Kunanqa manañan chaytaqa rurankuñachu”.

Tayta Hipulitus Limaman llaqtanpaq añakuq risqa: “Limakunata rakturkuna mañakuq rirqani”. Paypas kamachikuq kasqa: “maqta llaraqmi chaypiqa karqanipas”, ninmi.

Kaymanhinam, ‘Asociacion Bartolome Aripaylla’ (ABA). “Kamachikuq kay” qillqasqapim ninku: “Autoridad utaq sallqa autoridad kaspaqa ancha unanchasqam, lliw llaqta runapa saminchasqa kanku. Chaymi llaqta tayta mamahinata kuyakuywan qawarinku. Maqtallaraq, sipasllaraq kaspankupas unanchasqam kananku (2012, p. 9).

Umalliqkuna, kamachikquna llaqtapiqa unaschasqam kanku, tayta mamahinatam hapinku. Hina kamachikuq ukupipas aylluhinam kanku, chaymi umalliqkunaqa ima kaptinpas chaynapi llaqta runakunata allinninta

puririchinanpaq musyakunanku. Llaqta runa umalliq kananpaqa rimaysapa, miski simi, hawkapi tiyaqmi kanan.

Ichaga umalliq kananpaqqa rimaysapam kanan, llapa runam allin mana allin kasqanta qawaspa akllanku, Tayta Hipulitu nisqanpihina: “huñunakuiypi akllanku, paymi allin kanman, manam, paymi allin kanman nispanku huk hukta munachinku. Manam allinchu kanman chayqa”. Chaymi nisunman: umalliq kayqa llampu sunquyuq runapim qipan. “Chaymi kamachikuqkunaqa rimaysapa, uyarikuq, hawkayachiq kanan” (ABA, 2012, p. 9).

“Kankum llaqta umalliqkuna: Teniente gobernador, agente municipal, varayuq kaq; ichaga kunanqa ñam chinkarqunkuña”. Tayta Hipolituqa Manzanayuq llaqtamantam. Llaqtanpiqa kamachikuqkunallañas rimankuqa. Chaymi, Qispi Llaqta ayllupiq Hatun alcaldita, Sallqa alcaldeta, regidorkunata, alvacerkunatapas akllanku. Aswanqa, Varayuqkuna, llaqta akllananpaqqa, warmi qarim kananku (ABA, 2012). Manam qarillaqa chaskinmanchu nitaq warmillaqa.

Hinaspapas, Qispi Llaqta ayllupiq umalliqninkutaqa musuq wata qallariyninpim kamachikuyta chaskichinku. Chaymi watantin llaqtata kamachin. Ichaga kamachikuytaqa kaqllanpim chaskina. Aswanqa warmapas maqtapas machu runakunapas umalliqkuna kallankumantaq. Tukupanapaq, wara apayqa hina kikin llaqtapa munayninmi, chay rurayqa qipa pachakunamantaraqmi hamun. Waraqa tawnahinam, sumaq pachachisqa, hinallataq warayuqqa lintirnayuy, asutiyuq wiqawninpi purinan. “Kay llaqtapiqa, warmapas maqtapas machupas chaskinmansi, ichaga ima sasachakuy kikin warayuqta pasarquptin” (ABA, 2012, p. 11).

Tayta Hipólito Qispi Hawlis

Yachaqmanta

Suti: Hipólito Qispi Hawlis

Llaqtan: Mansanayuc

Suyu: Aya Kuchu

Yachasqan llaqta: Mansanayuc

Simi: Qichwa

¿Imakunapim llaqtanchikpi runakuna llamkanku?

Qichwa runapaqa ritipas chikchipas wayrapas yachayniyuqmi, chaymi ayllu ukupiq hawka yachakuna, mana chayna uywanakuspaqa paykunam ñakayninta kacharimunman.

Tarpukuykunam, uywankunam qichwa runataqa kallpachan. Chaymi, chakrapas uywankupas ancha samichasqa, unanchasqa kanku. Hinallataqmi, qichwa allpapipas sallqapipas tarpukunku. Chaynam ñawray kawsaykunata mikunku. Hinaspapas, qatuyman rispa rantikunku manachayqa llankikunku ima. Chaymi PRATEC wasimanta qillqasqankumanhinaqa “chakraqa sinchi saminchasqam, chaymi chakranku ukupi haywarikunku, tinkarikunku, aylluykunam kawsaykunaqa uywanakuspanku yachakunku” (1992, p. 109).

Ñawpa ayllukuna mikuykunata uywan, uywayta qispichin, sallqa uywata uywarqan, chayllatam qipa hamuq runakuna rurallanku (Saywa, 2010). Ichaga, qichwa runakunaqa manataq maqlachu, aswanqa mallichikunku, tiyaq masinkunawan, mana riqsiq runakunawanpas qaywaykanakunku. Apukunapaqpas, Pacha Mamapaqpas rakinkum. Chaynapi watakunaman miyuynin, uywanku mirananpaq, unanchasqa kanqa. Chaypa sutinmi “Sumaq kawsay”.

Kaymantam mama Nilda, Qichwa simipi tapukuptinchik, nin: “Tayta mamayqa imayman tarpukuykunata yachachiwaqku. Awiluytaqa riqsiniñachu, wañukunñam riki, kawsaspaqa imakunatayá yachachiwanman karqan” nispa. Ñawinchasqanchikmanhinam tayta mama uñallamantaraq tarpukuykunamanta yachachin. Aswanmi mama Nilda awilunmanta yuyakun. Awilukunaga tayta mamanchikmantapas aswanmi sumaqta yachachiwanchik. Chaymi, manaña kaptinpas llakiwan yuyarinchik.

Hinallataqmi, llaqtapiqa chakranta, uywanta rikuspa allin ayllu kasqanta qawanku. Chaymi chay ayllu ima raymichakunatapas rurán, allin rispituwan qawasqa. Manataqmi qullqisapa kayninllachu riqsikunqa mana chayqa imayna llamkasqanta, imayna uywanta uywasqanmantam riqsichikunqa. Hinallataq mallichikuq mana maqlla ayllu kasqankumantapas riqsichikunqa. (Saywa, 2010).

Yachaq Nilda willakamun: “Imayna puchkayta, awayta yacharqani. Puntata tihipakuspay wawaykuta uywaq kaniku, mana puntata rantiy pachapas kaqchu. Uwiha millwata puchkaqku, walikunata ruraqku, chukukunatapas, hustanchankupas, imamantapas karqan. Kunansi riki sintitikullaña hamun”. Rantikusqanwansi wawankunata uywan, ñawpaqta paykunalla pachankutapas siraku. Kunanñataqmi warmakunaqa rantiyllata munanku, chaymi paypas yachasqanta ruraspa kawsakun.

Chaymanhina willakamun imaynatas tihiyta awayta yacharqan. Yachaq Nilda kaynata nin:

“Wakintaqa qawaspallayñam, wakintaqa ñañaymi utaq pirimaykuna yachachiwarqan. Puntata uwihaykunata altupi uywarqaniku hinaptinmi ñañaykunawan yacharqaniku, huñulla tiyarkaniku, tutapakuq kaniku michisqaykupi. Pay chimpitakunata ruraq, ñuqapa yachaykachiwanantam munaq kani. Ñuqaga mana yachanichu. Yachaykachiwaptin rurakuni aswantaña, hinasapas qawaspay kikiyña rurani”, nispa willawanchik.

Kunanñataq huk willakuyta ñawinchasun:

Kimsa qilla maqtakunamanta

Chikchiwan, wayrawan, qasaqawanqa kuskallam purinku. Paykunaqa wawqihinam kanku. Chikchipa sutinmi Dionicio Qurutillu, wayrapataq Mikicha Qurutillu, qasapañataqmi Manñuku Qurutillu. Kimsanmi uña warmallaraq kspanku wakcha qipakusqaku, mana taytayuq nitaq mana mamayuq. Mamansi kanman kasqa Chaska, hanay pachamantas hamusqa kay pachaman, hinaptinsi maqtakunapa taytan qapirqusqa. Chaysi, maman lluptikurquspa hanay pachaman kutikusqa. Hinaptinsi, tayta qipanta qatisqa. Chaynapis wakcha qipakusqaku.

Mana tayta mamam kaptinsi, qillallaña wiñasqaku. Nitaq awilankutapas payachaña kaptin kasusqakuchu. Payachapas mana kallpayuq kaspa ima niytapas atiqñachu.

Huk punchawsi payachaqa papata tarpunankupaq kamachikusqa. Manaraq inti chayamuchkaptin muhu papata aparikuspanku pasachisqaku. Ichaqa, chakraman chayarquspaqa muhu papataqa watyakusqaku, chaysi mana tarpusqakuchu, aswanqa pukllakusqaku. Inti siqaykuchkaptin kutinku. Payacha tapukuptinqa, paykunaqa, llullakuspanku, “arí mamachây tarpurqunikum”, nispanku kutichisqaku.

Ña pukllay pacha chayarqamuptinsi payachaqa, musuq papata yanukunanpaq munaspan, chakrata rin. Chayarquspansi kusi kusillan allan papataqa, sunqunpiñataq nispa, “willkachaykunaqa allinta tarpurqusqaku, kayqaya machu machu papaqa kakuchkan” rimapakusqa. Chaysi chakrayuq, payacha papa allasqanta qawaspa, asutiwan waqtan. Piñakurquspansi maqarqusqa. Sapa asuti waqtaspansi nisqa: “willkaykikunaqa tukuy punchaw pukllakuspa, watyakuspankum mana imatapas tarpurqankuchu”.

Tutapiña, mikuyta tukurquspa payachaqa llaqta masinku maqarqusqanta willakun. Payachaqa mana samaspa ima waqayta qallaykun. Chaysi willkankunataqa kaqchan, hinaspa ukunpi kiriyninkunata qawachikusqa. Chaysi ancha anchata piñakurqusqaku, hinachkaptinsi Dionisyuchaqa

chikchiman kutirqusqa. Mikichañataq wayraman, uchuyñataq qasaman. Hinaspa rakinakusqaku. Dionisyuchaqa urquman siqarquspa chay runallapa chakranma chikchita kachariyta munaspan aswantaq lliw runapa tarpukusqanman chayarqusqa. Paqaristinmantaq qasaña tarpuykunataqa ruparqusqa. Chaymanñataq, wayraña tukuy ima unquykunata mastarichisqa. Llaqtaqa, mana mikunankupaq imapas kaptin, llakipis tarikusqa. Sasachakuy hawkayarquptinñas, payachaqa taqinkunata qawarqun, mikuyqa huntallañas kachkasqa. Qilla willkankunas chikchiman, wayraman, qasaman tikrakuspa suwakamuqku.

Willakuy huqariq: Kessel y Enriquez, 2020

Chakrakunata, uywakunata qispichiyqa Pacha Mamaman qapipakuspa llamkanam. Chaymi qichwa runapaqa llapa ima kay pachapi kaqkunaqa kawsayniyuqhinatam waqaychanku, chaymi kuyakuywan qawarinku. Pacha Mamatapas mamankutahinam unanchanku, allpankutaqa aswan yupaychasqa, saminchasqa (Kessel y Condori, 2015). Chakrankuwanmi wawankunatapas qispichinku, hinataq mana qullqillapaq llankikunku.

Mama Nilda Quichua Canchari

Yachaqmanta

Suti: Nilda Quichua Canchari

Llaqtan: Sarwa

Suyun: Aya Kuchu

Yachanan: Sarwa

Simin: Qichwa

Ayllupi sumaqta
llamkanankupaqmi kaynata
yanapanakunku. Chakrapi
mana qawasqa yachaykuna
(Saywa, 2022, p. 108).

Laymi: Laymitaqa sapa watam ruranku, kumun chakrata akllaspankum
lliw llaqta runa tarpunku. Pallaynin chayarqamuptinpas kuskanku rispa
wachun wachuntakama papata huqarikunankupaq rakinakunku. Manam
pi ni maypas qipanmanchu. Aswanqa wakcha kaqkunata waqaychaspa
yanapankutaq. Laymi ruraypiqa mana qullqillapaqmi yanapakunku, aswanmi
wakcha runakunaman, payachakunaman utaq saqisqa warmikunamanpas
yanapanaku. Paykunaman yapapaykunkutaq mana mikuymanta
llakikunankupaq (Saywa, 2010).

Ayni: Aynipi qichwa runakunaqa
ñawpa pachakunamantaraqmi
llamkanku. Chaymi ima sasachakuy
utaq ñakariypi runa kaptin yanapanku.
Chaytam kutichinki aynita. Ichaqa
kay llamkayqa kutichikun hina chay
rurasqallaykipi. Ñawpaqta aynikuqu
mana qullqillapaq, kunan watakunaqa

*Waña papata hallmaspaqa
pampaman mastakusqan
rapichankunataqa llapallanta
huqarispas allpawan qimina,
manas huk yurallatapás
pampanachu; chaysi achkata
papaqa rurunqa, yurankuna
pakasqaqa pisillatas rurun.*

qullqipipas aynikunkiñam. Hinallataqmi ayni mañakuqpas qullqichanta waqaychananpaq tiyaq masinkunata utaq ayllunkunata aynikamun, chaynapi qullqin mana pisinanpaq.

Minka: Aylluntinmi minkanakunku, chaymi watukanakuspa kuskalla llamkanqaku. Chaymi waqaychana rimayninta. Minkakuqmi allinta mikuchispa, upyachispa, machachispa kuyaqninkunaman (visitables) llaqtapi sumaq qawarisqa. Minkaman hamuqkunaqa hamunku minkakuqta kuyasqan, wayllusqanrayku.

Faena: Faena llamkaypiñataq lliw awturirakunam kanan. Paykunam ima ruraykunatapas kamachikunku. Kay llamkaypiñataq lliw llaqta sayarinan, manam pipas qipanmanchu, manachayqa multatam paganman.

¿Ima kawsaykunatataq Chanka runakuna tarpukunku?

Qichwa runakunaqa tukuy niraq kawsaykunatam tarpukunku. Chaymi tayta Felicianop nisqanmanhina: “Siwarata, papata, hawasta, alwirhasta llapantayá”, nispa. Aswanqa paypa llaqtanpiqa mikunallankupaqmi tarpukusqaku, mana rantipaqchu.

Chaymanta kaynata churaykamun. Feliciano Cuban nin: “mikunallaykupaq, kamachallata, mana llumpaytachu tarpuniku” nispa nin. Ichaqa, Qucha Pampa llaqtapiqa, tayta Felicianopaqa kasqan. Allin wakallatam uywanku, aswanqa kachipanta, lichinta chawaspam rantikunku, chayta rantikuspankum qullqita amachanku.

Aswanmi, mama Julya Qispi, nisqanchikpi hinapas payqa Wamanqa llaqtapi tiyan. Paymi nin: “ñuqaqa simillachayta rantikuspaymi wawaykunata mikuchini, simillaytaqa chakramantam apamuni, sumaqta chuyanarquspa wayqachakunaman qillpurquspa qatukunapi rantikuni”.

Uyarisqanchikmanhinam wakin ayllupiqqa tarpukusqankuta mikunallankupaq waqaychanku, wakintaq chakran rurusqanmanhina rantikullankutaq. Qichwa aymara runakunaqa yachayninkuna waqaychayta ñawpa pachakunamantaraqmi yachanku. Chaymi, kunankama chuñuta, charkita, kayatapap ruraspanku mikunku utaq rantikunku (Saywa, 2012, p. 75).

Tayta Feliciano Cuba Quispe

Yachaqmanta

Sutin: Feliciano Cuba Quispe

Llaqtan: Qucha Pampa

Suyu: Aya Kuchu

Yachanan: Qucha Pampa

Simi: Qichwa

Yuyu mikuykunamanta willakuy

Huk llaqtachapis payacha wawanwan tiyasqa. Wawansi rakrapullaña kasqa, chaysi hatun mankapi yanukuspa mikuchiq. Allinta mikuspas llamkaq riq. Pasarquptinqa ñas yanukuytaña qallaykuq. Machu mankapis mutitapas yanukuq.

Hinaspas huk punchaw yarqaymanta chayarqamusqa. Chaysi payachaqa mana utqayllamanchu qaraykusqa. Hinaptinsi, piñakurquspa nisqa: “Mana mikuyta suyachiwaptiykiqa qamtan mikuqrusqayki”, nispa.

Chay punchawmanta mamakuchaqa mancharisqallaña yanukusqa. Chaysi, taytachata mana mikuynin pisiyananpaq mañakuq. Hinaptinsi, yanukunanpaq asuykuptin mana ima mikuykuna kasqachu.

Waqaytas qallarín: “kunanchá riki wawayqa mikurqullawanqa” nispa nisqa. Kaqmantas taytachata mana wawan mikurqunanpaq mañakusqa. Chayna kachkaptinsi, chakrata qawariykuptin yuyullaña kachkasqa.

Chaytas mamakuchaqa yuyuchata pallarquspa yanukurqusqa, hinaspapas utusqa saratapap churkuykusqa. Aswan, achka yuyuqa yanuruptinqa

chintirqusqas, yangachallañas hatun mankapiqa kachkasqa. Payachaqa mancharikunsi. Manaraq qarakuchkaptinsi sunqunpi nisqa: “amayá, wawáy, mikurqullawanmanchu, yuyuchallatam yanukurqani, huntaykachiyyá”, nispa. Chawpi punchawtaqa wawanqa yarqayllamantaña chayarqamusqa. Mamakuchaqa utqayllaman lliw mankapi yuyutaqa qarasqa.

Yuyullata qawaspa payachapa wawanqa asikusqa: “kunanmi mikusqayki, kaychallawanchu saksasaq”, nispa. Hinaptinsi, mikuyta qallaykuptin manas tukuyta atisqachu. Hinaspas nin: “haaaa imanasqataq tukuyta munanichu, ñuqaqa achkatataq mikuni” nispan llakillaña kakuchkasqa.

Chaysi, taytacha mamakuchapa wiqinta uyarispam yuyu mikuyta unanchaykusqa. Chaymanta pachas yuyutaqa mikunchik kamaqlata, mana achkatachu.

Willakuymanta yuyaymanasun:

*Yuyu mikuytaqa mikunku puqay
killakunallapim. Hinaspapas
uchuy latuchallapim uchasapata,
mutisapatawan qarakuna. Kay mikuyqa
achka vitaminayuq chaymi pisichalla
huntachikun.*

4 Taqa

Ñawpa kawsayninchik

Maymantam kanchik

Llaqtanchik paqariyninmanta

Llaqtanmanta willakuy

1570- 1700 Wanka Willka Ilaqtapi llimpi hurqumusqanku.
(Willakuy)

Wanka Willka Ilaqtaqa 'Villa Rica de Oropesa' sutiwanmi riqsisqa kasqa, chaypim Saqsa Marka mina kasqa. Kay minapim hatun hatun allpapi chutarikuq llimpita tarisqaku. Kayraykum hawka wasinkupi tiyakusqankumanta qullqi uytu, qullqilla maskaq ispaña runakuna kay chiri urquman hamurqusqaku. 1564 watapiqa Wanka Willka Ilaqta muyuriq urqkunapas ritiwan yuraqllañas kasqa. Chiritapas, unquytapas mana manchakuspankus imaymana runakunaqa qullqirayku wampukaykamusqaku.

Llimpi hurqusqanku tumpa watamantapa ancha sasachakuysi Ilaqtachakuqkunapaq rikurikarqamun. Llimpi yantawan kañasqankuraykus sachakuna tukuyta qallaykusqa. Chay unay watakunapiqa achka achkas qiwña sacha kasqa. Kaywansi tuta punchaw llimpita kañaqku. Kayraykus qiwña sachaga tukurqusqa. Qiwña chinkarquptinñataq ichuwanña kañayta qallaykusqaku. Watantin watantin ichuwan kasqankuraykus ichupas tukuytaña qallakuykusqa. Karu karu urqkunatañas ichu kuchuqpas risqaku.

Chayllachu, llimpi hurquypi achka achka runakuna kasqankuraykus mina muyuriqninpi kaq uywakunapas chinkarqusqaña, manaña mikunankupaq

tarisqakuñachu, chaysi karu llaqtakunmanta, hawan suyukunmanta utqayman miraq uywakunata aparqamusqaku. Llimpi hurqusqankuraykum urqupi ritikunapas chinkayta qallaykusqa, qiñwapas ichupas uywapas chinkarqusqa.

Tayta Teodoro Marka Ñawpa Lima

Yachaqmanta

Suti: Teodoro Marka Ñawpa Lima

Llaqtan: Sacha Piti

Suyucha:

Suyu: Wanka Willka

Yachanan: Puqra

Simi: Qichwa

Watan: 78

Tayta Teodoro kayta niykamun:

“Qipa Layminamantas, Aya Qucha runakunas Sacha Piti llaqtaman asuykamusqaku. Paykunapurallas ayllunkuna achkayarqusqaku, hinaptinsi llaqtayananpaq yachay wasikunata rurasqaku. Kumun wasita, hampina wasita, sachakunata ruruchisqaku, yakutapas qipa quchamantam aysamusqaku.

Kallpasapa runakunas kasqa chaypi, patrún sirwiylla kasqa, waka michiq, chay llaqtas kasqa Wirhiniya Larawripas, patrún sutiyuq chay Sayis sutiyuq runas, chay chinkarquptinraqsi paykunas kasqa patrúnasqa mana tituluyuq kasqa”.

I. Llaqtaman imayna yachamusqay willakuy

Mama Cipiriana Cuéllar Llaqta Waman

Yachaqmanta

Sutin: Cipiriana Cuéllar Llaqta Waman

Llaqtan: Puqra

Suyu: Wanka Willka

Yachanan: Puqra

Simi: Qichwa

Watan: 65

Mama Cipirianaqa yuyaynintam churaykamun:

“Llapa ayllukunas chay llaqtaman huklaw llaqtakunamanta chayasqaku hinaspañataq paykuna llaqtayachisqaku tarpuyta qallaristin, ñankunata rurastin, chaypis kawsakusqaku mana chiqnikuspalla, chaymanhinas achkayarqusqaku paykunapura”.

Mama Cipiriana nisqanmanhinaqa Chanka llaqtaqa huk llaqtakunawan huñunakuspam, huk llaqtahina kawsasqaku. Chanka llaqtaqa Tayta Pumata unanchasqaku. Chayrayku waqaychasqankumanta riqsikusqankumanta rimakusqanku ayllupura tuparuspankuqa. Hinallataq pukllay pachapipas kunankama Pumaman pachakurquspankum tusunku. Pumapa qaranwan pachakuruspa (De La Vega, 1996).

Hinallataq, Espinozapas (2017) ninmi: Chanka runakunaqa anti pumamanta liyunmantapas paqarimuqhinaspas qawachikuqku. Kay uywakunatam ima raymitapas manaraq qallaykuchkaspanku ñawpaqta kuyakuyninkuta haywakuqku. Chaymi 24 runakunas pumaman pachakuspanku rikurichiqku.

Chankakunapa, Inkakunapa awqanakusqankumanta sapinchasunchik, kay willakuyqa Tayta Garcilaso De la Vega (1996, p. 873) qillqasqanmi:

“Urna Chillikwas allpapis Inkakunawan Chankakuna awqanakusqaku, kay awqanakuyvim Inkakuna Chankakunata llallirqusqa. Chaysi Chankakuna

kunturpi tikrakuspanku lluptikusqaku. Chayraykus Chankakunapa ayllunkuna kunturwan sutichakusqaku. Kunturqa chankakunapa rikchanansi kanman. Wiraquchapa willakusqanmanhina Inkakunas Chankakunata llallirqan.

Kay willakuywanqa, manas pumallatachu, manas sallqa uywallatachu unanchasqaku, aswanmi kunturpas paykunapa iñiyninpi kasqa. Chaymi kunankamapas tayta mamakuna qipa winaykunaman kay uywakuna kasqanta riqsichin.

II. Runakuna llaqtanman imayna chayamusqan

Mama Mirian Kuntur Quri

Yachaqa kaqninkuna:

Sutin: Mirian Kuntur Quri

Llaqtan: Puma Qurya

Suyucha: Aqu Pampa

Suyu: Wanka Willka

Yachanan: Puma Qurya

Simin: Qichwa

Watan: 55

“Puma Qurya hinallataq Pueblo Libre is kaynin llaqtas paqarimusqa ñawpataqa kuskalla. Qipa pachapiñas is kaynin llaqta is kayman rakinakusqa, chaymantañataq runakunaqa sapa llaqtanpi tiyaspanku asinrarukunata nanachikuspa kawsasqaku”.

De La Vega, (1996) runapa qillqasqa maytunpi, Chanka runakuna chayamusqanmanta. María Rostworowskiñataqmi hukkunapa

yanapakuyninwan kaynata willakun, Hulguinpa simi taqi rurasqanpis, Chanka simiqa kaynata nin: winku winku puriy, sinkahina puriy. Pawaykachastin puriy, chaysi kay warmi kaynata tapukun: Kikin Chanka aylluchu kay simiwan sutichakurqanku icha Anta Waylla runakunachu Qusqu runakunachu imayna purisqankuta qawaspa kay sutiwan suticharqurqanku. Kaykama rimasqamanhinaga, mallkinkunamanhinaga chankakunaga huk pumapa, ankapa mana chayqa killinchupa rikchananwanmi riqsichikunkuman.

Qusqumanta lluptikusqankuraykuñataqsi kunturpa rikchananwan tinkunkuman.

Lliw willakusqankumanhinaga Chanka ayllupa yachayninmanhinaga munasqankupis tikrankuman karqan. Munaspankuqa pisqukunapipas uywakunapipas tikrakuspansi wañuyta atipaqku, chaymi paykunaga ima sasachakuyki kaptin kallpawan hatarispanku llalliriqku.

Mama Segundina Kichca Hayllani

Yachaqmanta

Sutin: Segundina Kichca Hayllani

Llaqtan: Anta Qucha

Suyu: Wanka Willka

Yachanan: Anta Qucha

Simin: Qichwa

Watan: 60

Chaymantapas mama Segundinam nimun: “kay llaqtas kaynalla paqarimusqa manas ancha runakuna kasqachu, llapa ayllukunas kan chay llaqtallamanta, masapas, llumchuypas, wakin ayllukunaqa hamusqa chay qipa Laymina llaqtamanta”.

Hanay wachupiqá imaynanpi maymanta Chanka simi hamusqanmanta rimarirqanchik. Simi rimayqa llaqtatam kikininchachin, chaymi maypipas simi rimasqaykimanta rimaspam aylluchakunki. Chaymi llaqta paqarimunanaq, wiñananpaq kanan. Ichaqa llaqtapas runayan masakuna, llumchuykuna huk llaqtakunamanta yaykumuspa, chaynapi miranpas chiqirinpas.

Tayta Máximo Kumun Qispi

Yachaqmanta

Suti: Máximo Kumun Qispi

Llaqtan: Waylla Raqra

Suyucha: Aqu Pampa

Suyu: Wanka Willka

Yachanan: Waylla Raqra

Simin: Qichwa

Watan: 78

Hinallataq, qichwa runa kasqamanta tukuy ima runakunam allpankuman chayamurqan, manam sumaq sunqu runakunallachu, aswanqa allpasapakunapas allpankuta qichuspa tiyarqanku, chaymantam tayta Maximu willakamun:

“Ñawpa watakunapis patrunkaq llamkasqaku, chay llaqtapi imapas kasqachu. Llaqtaqa tawa sikturpim rakisqa kachkan, runakunañataq sapa patrunkaqa pichqa ayllullas kasqa, kunanqa achkañam. Velazco Alvarado rikurimuptingqa patrunkunas ripukusqa chaysi paykuna allpachakurqusqaku, chay watamantaqa kumunalñam allpapas. Suqtas kasqa patrunka, llapa runakunas, lichi hurquypi, papa allaypi, tarpuypi paypas llamkasqa”.

González (2004) maytunpi, Chanka runakuna chayamusqanmanta qillqasqanta ñawinchasun. Chanka llaqtapa allpanqa chutarikunman karqan Wanka Willkamanta Anta Wayllakama. Chuqllu Qucha (Wanka Willka) paqarimusqanmanta Pacha Chaka mayukama (Apu Rimaq) chutarikun. Chawpinpis Aya Kuchu suyu tarikun. Kay allpakunapis Chanka ayllukunaqa kawsakurqanku, kunankamapas hinallam chayna.

Chaymi, Chankakunapa aypasqan allpaqa Pacha Chaka mayu patankunatas chutarikuq hinaspapas Qusqu, Aya Kuchu, Wanka Willka hinaspa Apu Rimaq suyukunamanta yunkankama chayarqankutaq. González Enrique (2004) runa maytunpi Chanka runakuna rikurimusqanmanta qillqasqanpim kaynata riman. Chuqllu Qucha quchamantas Chankakunapa Taytan llusqsimusqa, paypa sutinmi Anqu Wayllu sutiyuq kasqa. Chaymi tayta Felipe Guamán Poma de Ayala chankakuna paqarimusqanmanta qillqarqan. Hinaspapas, Pedro Cieza de León taytapas sumaqta qatipaspam hinallatataq rimarqan. Iskayninku Chanka runakunapa kawsayninmanta willakuykunata qillqarqanku ichaqa sapakaman hukniraq willakuyta tarispam willakamunku.

Betanzos, Sarmiento, Garcilaso, Montesinos amawtakuna willakusqankumanhinaga manaraq Inkakuna Qusqu suyupi sapichakuchkaptinkus Chanka ayllukuna Aya Kuchu allpapi chiqisqahina kawsarqankuña. Chanka sutiwansi riqsichikurqanku. Hinaspapas manaraq Chankakuna rikurimuchkaptinkuqa Anqu Wayllu, Ura Marka, Willka, Untunsulla, hukkunapas ñas kay allpakunapi purirqankuña.

Kay llamkaypiqa Chanka runakunamanta rimarimuchkan, paykunas Anta Waylla llaqtamanta hamusqaku, hinaspa chay unay unay qipa kawsay pachapiraq imaymana uchuy llaqtachakunawan huñunakuspanku huk hatun llaqtata paqarichisqaku. Kay llaqtaqa Anta Waylla sutiyuq allpapi takyarqusqaku. Kaynatam achka kurunista sutiyuq runakuna willakun.

Tayta Maximu willakuyninpim nin:

“Manas huk runakunaqa chayamusqachu, kay Chakarila llaqtallas chayamusqaku, masakuna lliw chay llaqtallamanta, ñawpa runakunaqa paqarimusqaku huk llaqtakunamanta. Hinaptinsi, kay llaqtapi patrunki kasqa, chaykunapa makinpis kaykuna kasqa hatun mamakuna hatun taytakuna, chaypis paykuna watasqahina kasqaku mana maymanpas llusqiyta atisqakuchu, chay chinkasqanmantañam paykunaga kumuntaña rurasqaku”.

Mama Maximiliana Ramos Wayra

Yachaqmanta

Suti: Maximiliana Ramos Wayra

Llaqtan: Anta Qucha

Suyu: Wanka Willka

Yachanan: Anta Qucha

Simin: Qichwa

Watan: 65

“Payqa, mamanpa maman willakusqantam willakun. Llaqtansi kanchallaña kasqa. Manas ima sachallapas kasqachu. As aylluchakunallas kasqa. Chaymantañas, achka ayllukuna samakuqhinalla rikurimusqaku. Chaynas paykunaqa chayllapiña kasqaku. Chaysi ñankunata rurasqaku, mana yakupas kaptin qaqqa qipanmanta yakuta aysamusqaku. Chiqninakuspankus yachasqaku, chaynapis asinrarukuna allpankuta hapikusqaku. Chayllachu runakunatapas wasinkupi yanapakunankupaq hapirqusqaku. Yachay wasikunapas manas kasqachu”.

Imaynatataq Chankakunatawan yunka allpata tinkuchichwan. Chanka ayllu ukupi kaq wakin ayllukunaqa yunka allpapi kaqkunas kanmanku karqan, mana chayqa wakinkuqa Apu Rimaq Mayu, Aya Kuchu llaqta waqtanpi kaqkunas kanman karqan. Kayraykus kay suyupiqa kunankama Chankakunapa rurasqan wasikunapas, chakrakunapas yarqakunapas qawakunraq. Kayta ama qunqankichu.

Gonzálezmi (2004) nin: Chanka llaqta ukupi huñunasqa llaqtakunaqa kacharisqahinas kawsakurqanku, manas hapinasqachu karqanku. Awqanakuy pachallapis huk llaqtahinalla rikuriqku. Lliw llaqtakuna mana allin huñunasqa kasqankuraykus achka umalliqkuna kaq, paykunas awqanakuy ukupipas, hawka kay pachapipas rimariqku. Paykunaqa Wakakunapis iñiqku. Yachaq runakunas Wakakunata qawaqku.

Kay llaqtapiqa aputukuq runakunaqa manam uyarikuqkunaqa karqanchu. Ayllu umalliq runakunallatas uyariqku. Kay llaqtakunaqa sallqahinas karqanku, inkakunañataqsi allin allichasqa llaqtapi kawsarqanku, hinaspapas kamachikuykunayuqsi kasqaku. Llamkana wasikunas kaq, kaykunas runakuna hawka kawsananpaq qawaqku.

Inkakunapaqqa, Chanka ayllukunaqa, sallqa uywakunahinas kasqaku. Chayna qawayqa, manam allinchi karqan.

III. Chanka Llaqtapa umalliqninkuna

Mama Maximiliana yuyayninta churaykamun hinaspan, kaynata nin:

“Ñawpa llaqta uwalliq runaqa wañurqunñam, paymi maman willasqanmahina nin. Chay umalliqsi imamantapas llaqtanmanta nanachikuq, huñunakuypis mana pipas llaqtanman yaykunanpaq puriq, chaysi ñankunata, yachay wasikunata rurasqaku. Kunanqa kamachiq, qullqi qawaq, tukuy rikuq huñunasqa runakuna umallinku. Chaykunas llaqtan allin puririnanpaq nanachikun. Imakunatapas qawachkan, chaymanhina Wanka Willka llaqtapi hatun kamachikuq runata hikutakunku mañakamunku”.

Nir (2008) runa qillqasqan maytunpi chanka runakunamanta kaynata nimun. Kay Anka Wallu runas llapa llaqtata umachasqa. Yaq 50.000 Chanka runakunas huñusqa kanmanku karqan. Chay watakunapiqa inkakunawan llallikunankupaq allinñas kasqaku. Paykunaqa 2 huñupi rakinakusqaku, inkakunas chayta hawaspa utqayman ancha runa chankakunata sipisqaku.

Kay yuyaymanta hamutasun, Anku Wayllu runaqa hina Anka Wayllu sutiyaqsi kasqa. Manku Kapaq Inka, Qusqu runakuna umallisqan pachaqa, Anka Waylluqa Chanka ayllutas umallisqa.

Hinaspapas Anka Wayllupa umallisqan Chankakunaqa Inkakunapa runankuna kaqsi kasqa. Nir Arnun, willakusqanmanhinaqa Anka Wayllus Inkakuna umalliyta munasqa chaysi Manku Kapaqwan awqanakusqa. Manqu Qapaq mana awqanakuyta munaspansi paninta Anka

Walluman warminpaq quykusqa. Kayna rimanakusqankumanhinaqa huknin kuraqhina qipan hukninñataq sullkahina. Qusqan paninñataq kamachiqhina qipan, warmi chaskikuqñataq kamachisqa uyariqhina qipan. Kaynata ruraspankum iskaynin kamachikuqkuna hawka kawsaoku. Chay pachakunapi qillqasqa willakusqankumanhinaqa Chankakunas Anka Wayllupa pusasqan Chachapuya yunkaman lluptisqaku. Waman Puma Ayalapa willakusqanhinañataqmi chankakunaqa Rasil llaqtaman ripusqaku.

Mama Marya Warkaya Ramos

Yachaqmanta

Sutin: María Warkaya Ramos

Llaqtan: Anta Qucha

Suyu: Wanka Willka

Yachanan: Anta Qucha

Simi: Qichwa

Watan: 65

Mama Maryam churapakamuntaq:

“Llaqtanpis tawa umalliqkuna kasqa, hinaspa chay runakunas ancha ancha rimaysapa kakusqaku, manas ñawinchaytapas yachasqakuchu. Huk simillata apastinsi llaqtayachinankupaq Yawli llaqtatata risqaku. Chay punchawmantaqa Sacha Piti llaqtamansi qullqita apachimuq. Paykunañas llaqtankupaq qawaripa imatapas rantiqku. Warayuqsi manchakuypaq kasqa: lliw qarikunatas nisqa, kaypiqa manam 2

warmiyuq runaga kanmanchu. Manam qanrachakunanchikchu, sichu chayta rurankichik wischusqam kankichik. Llaqtanchikmanta, suwakunataqa llatanas pam maman, taytan ñawpaqninpi lasuwan maqananchik”.

Mama Marya rimamusqanmanta yuyaymanasun, awqanakuypiqa Chankakunas allinta qawasqaku. Chankakuna llumpay kuyakuyniyuq kasqanta qawaspansi Pacha Kuti Inka Yupankiqa hukniraq ñawiwana qawasqa. Chankakuna qatarinanta manchakuspa wañuchinankupaqa awqankunata kamachisqa. Kay kamachikuytas Qapaq Yupankipa warmin uyarirqusqa, chaysi Anka Wayllupa paninhina turinta willaykun. Wanuku Pampaman Inkapa awqankuna chayarquptinqa Chankakunaqa huk llaqtakunawan kуска ayqikusqakuñas. Waylas (Angas) llaqtata chayaspankus llaqa imankunata hapikuykuspa chimpasqaku. Chaymantas hinalla ayqikunku Inkakuna mana tarinan allpata maskastin (Nir, 2008).

Chaymi, Chanka llaqtakunaqa imaymana kamachikuqniyuqkun kasqaku. Aswan lliwchankus hina kaqlata kamachikuqku. Yachasqanchikmanhinaya kay chankakunaqa iskay huñuman rakikusqaku, Urin llaqtaqa Usqu Willka runas umachasqa, Hanan llaqtatañataq Anqu Willka runas umachasqa. Sapa umachaq runas, runanku kawsachinanrayku, maymanñaya usturqakupas, llusqisqaku.

Chaynapis, Anta Waylla llaqtapiqa, huk runapa umachasqasi Chanka runakunaqa rikurirqusqaku, pachanpas qumirhina kasqa. Qali qali turinkuhinasya kawsakusqaku, kaqninpi rimakuqkuna, manas pipas imapipas llalliyta atisqakuchu.

IV. Kumun Ilaqtakunapa imayna kawsasqanku

Tayta Maximu Kumun Qispi

“Chayraq Ilaqta rikurimuptinsi, paykunapura sutichakusqaku. Qatu wasikunapi sallqa runakunahina yachasqaku. Ilaqta ukupi yachaqkunaga kuyanakuq runakuna kasqaku, imapas kaptinqa iskayninku llallinakusqaku. Ñankuna ruraypi, allin tarpuy kananpaq chakmaypi. Chaymantaqa, imapas rimarinankupaq hukllawanasqakuña, manas achka runachu kasqaku”.

Espinoza (2017), runakuna maytunpi qillqasqanta uyarisunchik, Chanka aylluqa, Chanka Ilaqtaqa Hanan, Urin nisqa iskay suyupi rakinasm rikurin. Sapakamam kamachiyniyuq kasikiyuq hinaspapas hatun chawpi Ilaqtayyuq kasqaku. Huknin chawpi Ilaqtapa sutinga Layu Wachum karqan, kunanqa Anta Wayllawan sutichasqam. Hukninñataqmi Puma Wachuwan sutichakurqan, kunanqa Talawirañam. Kay Ilaqtakunapiqa waranqantin waranqantin runakunam kawsakurqanku. Paykunam hatun Ilaqtapi yacharqanku. Kay allpakunapiqa ahka achka mikuymi kaq chaymi imaymana uywakunata uywarqanku. Sallqa uywakunapas achka achkam karqan.

Yuyarinaykipaq, Hanan, Urin chankakunaga ayankunatam sumaqta chakichirqabku hinaspam willka ukutahina uywarqanku. Maymanpas rispankum chakisqa ayankuta apaykachaaku, chay ayatam mallki simiwan sutichaaku. Kaypaqmi iskay sinchita akllarqanku: Astu Warakatawan Tumay Warakata. Ñawpaqmi hanaymanta karqan, qipañataqmi Urinmanta (uraymanta). Kay kallpasapa sinchikunam Qusqu Ilaqtaman rirqanku hinaspam Ichu Pampakama chayarqanku. Hatun Ilaqtamantaqa manañam llumpay karuñachu karqan.

Chaymantapas, Hanay hinaspa Urin suyu ukunpiqa 56 uchuy Ilaqtakunam huñunakurqanku. Chaymantam iskay Willka Paru - Qichwa Ilaqtamanta karqan. Chanka Ilaqtaqa Hanay hinaspa Urin suyupi rakinasm tarikurqan.

Sapakamam kasikiyuq kamachiqniyuq karqan hinaspapas sapakamam chawpi llaqtayuq tarikurqan. Kay umankunapa sutinmi Layu Wachu (Anta Waylla) hinaspa Puma Wachu (Talawira) karqan.

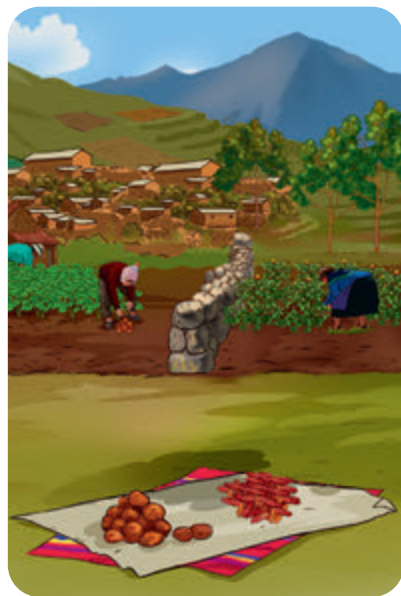
V. Allpa Riqsichiy

Allpa riqsichiymanataqa mama Cipriana kaynata willawanchik:

“Paykunas allpankuta chay sayayllata qunakusqaku, hinaspañataq ayllukunaqa allpa riqsichikuq rapita qunakusqaku. Wanka Willkamansi allpanku riqsisqa kananpaq apamusqaku”.

Hinallataqmi tayta Maximupas kaynata niykamuntaq:

“Allpankunataqa rakinakusqaku awturirarkunawansi, chaymantas huk huñunakuypi nisqaku, chay sayaykamallam qunakusunchik, nispa, chaymantas paykunaña hikutakusqaku Wanka Willkaman apanankupa, chay titulu kananpaq allin qillqasqa hinaspa yuyarisqa kananpaq. Chaynas kasqa ñawpa watakunapi, kunankamanpas hinallam. Yachay wasikunatapas turnunpis rurasqaku, chaysi llaqtaña rurakusqa. Runakunas yacharqanku tukuy tamwupi, chaymantañas wasichakunata rurasqaku, paykunas papa, siwara tarpusqaku, awturirarkunañataqsi Yawli llaqtapi umachanku, chay awturirarkunapipas warayuqkuna kasqa, kunankamapas chay warayuq kansí”.

Mama Segundinapas kaynatam willakamun:

“Allpankus papayninkupa mamayninkupa karqan wawankunapaqpas chaynallas kasqa. Patrunkunas ñawpa watakuna kasqa chaysi, paykunallapas ima allpapas kasqa, llaqta runapaqa manas ima allpapas kasqachu. Paykuna chinkarquptinñas llaqta runakuna kumun runakuna allpachakusqaku. Kumunsi allpata rakin chaymantañataq nutaryu qillqananpaq apanku. Awturirarkunaqa manas qunchu titulutaqa”.

Tayta Maximu nisqanmanhinaqa kaynas:

“Allpakunas rakisqaña llapa ayllukunapaq kachkan, ñawpa watakunapiqa patrunpa makinpi kasqa, hinaspañataq ripuptinkuqa manañas chayna kasqachu, kunanqa awturirarñas kan. Paykunapura makichakunku,

chaymantañataq Wanka Willka
llaqtaman rinku chay chakra
llamkay riqsichikuyninkunata
apaspa chaypim qillqaykunku
iskay watallapaq. Huktañas
allpa riqsichinankuta chuqan.
makichanku ‘Agrikultur. Huk runas
kasqa iskay kuti kamachikuqhina,
chaysi yachay wasikunata,
hampina wasita rurasqa,
qallaykusqa siquywan puristin,
kunanqa qullqi taqinamantañam qullqitapas chaskikunku”.

Tayta Daniel kaynatam rimayninta churaykamun:

“Allpankus kasqa hatun mama papankuparaq, chayllapis paykunaqa
yachanku, manas allpanku riqsichiq papilqa kanchu, wakillansi
riqsichikurqanku, wakinpañataqsi chay kumun runakunapa riqsisqallan
kachkan”.

Kaymantam amawta Huertas (1990) maytu qillqasqanpim, imayna
chanka llaqta rakinakusqanmanta willakamun. Inkakunawan manaraq
awqanakuyipi llallichikuchkaspaga Chanka aylluqa Warikunapa
yachasqan allpapim kawsarqanku. Aya Kuchu, Apu Rimaq, Wanka
Willka suyukunapim chankakunaqa llaqtachakurqanku. Wanka Willka
suyumantam tumpa tumpamanta Aya Kuchu, Apu Rimaq wiñamurqanku.
Suchumusqankumanhinam llapa uchuy llaqtachakunawan kusqa hatun
llaqtata paqarichirqanku. Kaynatam yachaqkuna rimanku. Kayna kaspankum
Chankakunaqa manchakuywan qawasqa karganku. Inka Rrka kamachikusqan
pachamantaraqsi Anta Waylla alpamanta awqanakurqanku.

Tukuy ima ñawinchasqanchikmanta nichwan, Chanka llaqtaqa iskay
puriypim wiñarqan. Ñawpaqpim Aya Kuchupi, Wanka Willkapi, Apu Rimaqpi
hinaspapas Hunin suyu wakin llaqtakunapim wiñarqan; huknin puriypiñataqmi
Lukanaskama, Parina Quchakama, Suraskama chayarqanku.

VI.169 OIT Kamachikamusqankanhina: llaqtatam ñawpaqta tapupayana, kaymi alliqnin

Mama Ermelinda Ñawin Qupa Qispi

Yachaqmanta

Sutin: Ermelinda Ñawin Qupa Qispi

Llaqtan: Pampa Chakra

Suyucha: Aqu Pampa

Suyu: Wanka Willka

Yachanan: Pampa Chakra

Simi: Qichwa

Watan: 67

Mama Ermelindam llaqtapa alliqninmanta kaynata nin:

“Ñawpa watakunamantaraqmi llapa ayllukunaqa riqsisqa karqan. Llaqta runakunaqa chutuwan riqsisqam karqanku, chaynapim mana allin qawasqa karqanku. Kunanqa, aswanmi chay rikchaq rimaykuna manaña llumpayqa uyarikunñachu. Ñawpa watakunaqa chutu niwaspanchikmi llaqtanchikpa sutinpi imatapas ruraraqanku. Kunanqa manañam chaynañachu. Kunanqa llaqtanchikpaq imatapas rurayta munaspankuqa ñawpaqta llaqtataraq tapupayananku. Llaqta manam niptinqa manam imatapas ruranmankuchu”.

Naciones Unidas (2013) sutiyuq huñupi runakunapa alliqninmanta rimaq maytupim llaqta runakuna tapupayananku alliqnin tarikun. Awya Yala runaqa, manaraq ispaña runakuna allpanchikkunaman chayamuchkaptinku ñawpa ayllukunapi, ñawpa sapsikunapi kawsakuq runakunam karqanku. Mana

ayllu ukupi paqarichkaspapas wiñachkaspas llaqta runam kayta munani nispa mañakuqkunapas kanmantaqmi. Kumun runakuna chaskiptinqa huñu munaptinqa aylluhinataqmi qawasqa kanman. Kaynaqa sapa ñawpa ayllukunapa alliqninmi, mana pi hawa runapa umachasqanwan pi chaskiypas pi wischuypas. Kaynaspam qipa hamuq churinkunaman ñawpa allpankuta riqsichinqa, watan watan kawsanankupaqñataq llaqa kuyakuyninta, yachayninkunata, usansankunata ima yachachinqaku. Kaynaspam wiñaypaq ñawpa llaqta allin saspichakusqa kawsanqa. Kuyakuynintawan yachayninkunata uyway, wiñachiy, kallpachachiy. Allpa uywasqanku amachay. Kay allpakunataqa manam pipas rantikunmanchu manataqmi imaña kaptinpas hapikunmanchu. Chaymi, Awya Yala llaqtakunapa munayninqa tayta mamanku, ñawpa kuraq runakunapa kawsasqankumanhina wiñaypaq kawsakuymi. Chay kuyakuyninkunatam, llankikuyninkunatam

(qatukusqankuta) yachayninkunatam, iñiyninkunatam,
kamachikuyninkunatam allin riqsisqa kanan hinaspapas, kunan
qullanakunaqa, kamachiqkuna amachananku.

VII. Ayllu llaqtakunapa runahina alliqninkuna

Centro de cultura del Perú uku wasimanta (2015), Naciones Unidas sutiyuq
huñupim runakunapa alliqninmanta rimaq maytupi llaqta runakuna
tapupayanapaq alliqnin tarikun. Awya Yala llaqtakunaqa, runankunawan
kuska, lliw alliqninkuna rimasqanmanhina hawka kusionam kananku.
Kacharisqa mana pipapas kamachisqanmi kananku. Kaynatam lliw hatun
llaqtakuna huñunakuspa (ONU) rimanakusqanku.

Awya Yala llaqtakunapa alliqninkuna tariyqa hatun hatun rurum. Tiqsi
muyupi kaq llaqta umalliq warmi qarikunam sasa sasata kay llaqta
amachaq alliqninkunata tarirqanku. 2007 watapi, Quya Raymi killapi,
13 punchawpim 61 hatun llaqtakunapa huñunakuyninpim kay ñawpa
llaqtakunapa alliqninkuna amachaq qillqasqa chaskisqa karqan.

Qillqasqa maytukuna

De La Vega, G. (1996). El hombre de Los Andes. En File:///E:/ bibliografía/relatos.pdf

González Carré, E. (2004) Historia mitos y leyendas. file:/// e:/ historia del pueblo chanka.pdf

Espinoza Soriano, W. (2017). El reino chanka. File:///E:/ bibliografía/los%20chancas.

Nir, A. (2008). Anca Uallo Chanca. file:/// e:/ historia del pueblo chanka - 2.pdf

Huertas vallejo, L. (1990). Procesos distributivos en Los Andes. file:///e:/bibliografía/historia%20-%203.pdf

Palomino Dongo, C. (2007). Proceso de composición y titulación de tierras – Perú.

Librería solo para fumadores [CHIRAPA] (10 de febrero de 2022). Los terribles chancas. [Video]. You Tube. <https://www.youtube.com/watch?v=prwYhU9k0os>

Ecos latinos [CHIRAPA] (10 de enero de 2009). Los chancas. [Video]. You Tube. <https://www.youtube.com/watch?v=Mj8m5HnyWc0>

Ceraujo, C., Yzaguire, A. y Quispe, E. (2012). Manual de gestión para organizaciones comunales. https://biblioteca.clacso.edu.ar/Peru/desco/20170222031857/pdf_42.pdf

Tzul, G (2016). Sistemas de gobierno comunal indígena: La organización de la reproducción de la vida. <http://www.catedrainterculturalidad.cucsh.udg.mx/sites/default/files/sgcitzul.pdf>

Asociación Educativa Saywa. (2010). Módulo de capacitación en la cultura andina y lengua quechua.

Mujica, L. (2022). Las formas de corrupción en los andes. Waqlliy willaykuna, la corrupción en mi pueblo.

Lozada, B. (2006). Cosmovisión, historia y política en los Andes. <https://repositorio.umsa.bo/bitstream/handle/123456789/16465/Cosmovision%2C%20historia%20y%20pol%C3%ADtica.pdf>

Kessel, J. y Condori (1992). Criar la vida: Trabajo y tecnología en el mundo andino. <https://idoc.pub/documents/j-van-kessel-condori-cruz-criar-la-vida-trabajo-y-tecnologia-en-el-mundo-andino-6nq8gyrkknw>

Grillo, E. (1996). Caminos Andinos de siempre.

Asociación Bartolomé Aripaylla [ABA]. (2012) Ser Autoridad: Llaqtapa tayta maman kay . <https://img1.wsimg.com/blobby/go/60261af2-caed-416e-afac-2e968c88e8ad/Boletin%2005.pdf>

Asociación Bartolomé Aripaylla [ABA]. (2012). Funciones del hatun y sallqa alcalde. <https://img1.wsimg.com/blobby/go/60261af2-caed-416e-afac-2e968c88e8ad/Boletin%2004.pdf>

Proyecto Andino de Tecnologías Campesinas [PRATEC]. (1988). Tecnologías campesinas de los andes <https://www.pratec.org/wpress/pdfs-pratec/Tecnolog%C3%ADas-campesinas-de-los-andes-vp2.pdf>

Tzul, G. (2019). La forma comunal de la resistencia. <https://www.revistadelauniversidad.mx/download/ab2b7948-fc14-4db0-9930-34962cc66312>

Martínez, L. (2003). El campesino andino y la globalización a fines de siglo: una mirada sobre el caso ecuatoriano. <https://www.flacsoandes.edu.ec/agora/el-campesino-andino-y-la-globalizacion-fines-de-siglo-una-mirada-sobre-el-caso-ecuatoriano>

Van Kessel, J. y Enríquez, P. (2020). Señas y señaleros de la madre tierra. Agronomía andina. Lima.

Asociación Educativa Saywa. (2023). Harkasqa, pakasqa yachaykuna. Secretos y prohibiciones en la cultura andina. Andahuaylas.

Pomacanchari Yucra, Paulino. (13 de diciembre de 2023). Pueblo quechua. [Audio] / Entrevistado por Riyna Aguilar Quispe.

Quichua Canchari, Nilda. (13 de diciembre de 2023). Pueblo quechua. [Audio] / Entrevistado por Riyna Aguilar Quispe.

Cuba Quispe, Feliciano. (16 de diciembre de 2023). Pueblo quechua. [Audio] / Entrevistado por Riyna Aguilar Quispe.

Quispe Haulis, Hipolito. (16 de diciembre de 2023). Pueblo quechua. [Audio] / Entrevistado por Riyna Aguilar Quispe.

Quispe Urbano, Julianita. (30 de diciembre de 2023). Pueblo quechua. [Audio] / Entrevistado por Riyna Aguilar Quispe.

Común Quispe, Máximo. (10 de enero de 2024). Pueblo Chanka. [Audio] / Entrevistado Rocío Loayza Huamán.

Marcañaupa Lima, Teodoro. (15 de enero de 2024). Pueblo Chanka. [Audio] / Entrevistado Rocío Loayza Huamán.

Cuellar Llaqtahuaman, Cipiriana. (11 de enero de 2024). Pueblo Chanka. [Audio] / Entrevistado Rocío Loayza Huamán.

Quichca Huayllani, Segundina (22 de enero de 2024). Pueblo Chanka. [Audio] / Entrevistado Rocío Loayza Huamán.

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son consustanciales al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime conveniente. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constate que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos. Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se las dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existiesen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajen en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.